

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

O. H. Hammer og
Marie Cammilla
Hammer

Slægt og minder

99,9 Ha 53 h

OTTO HOLGER HAMMER
MARIE CAMILLA HAMMER
FØDT SØRENSEN

SLÆGT OG MINDER

VED
H. HAMMER
AARHUS

OTTO HOLGER HAMMER
MARIE CAMILLA HAMMER
FØDT SØRENSEN

SLÆGT OG MINDER

VED
H. HAMMER
AARHUS

AARHUS
MAGNUS FREDERIKSENS BOGTRYKKERI
1949

FORORD

»Det siger Beda), den hæderlige Mand, det er velgjort, ehwo som kan, Forfædres Gierning at skrive, ere de onde, man maa dennem fly, ere de gode, man maa dem ty og fjæsteligen ved dennem blive.« (Den danske Rimkrønike.)*

Vore og vore søskendes forfædre og -mødre har vi her forsøgt at levendegøre for vort blik på baggrund af det kulturtrin og det milieu, hvori de virkede, og de begivenheder, som i særlig grad kan have påkaldt deres interesse og påvirket deres tankegang. Slægtshistoriens vigtigste kilder har været landsarkiverne i Viborg, Aabenraa og Odense samt Rigsarkivet i København, ligesom også Aarhusbibliotekernes historiske tidsskrifter og årbøger, gamle, kongelige kancelliskrivelser, Wibergs præstehistorie, Troels Lund »Dagligt liv i Norden i 16. Aarh.«, større beskrivelser af Danmarks land og folk (Daniel Bruun, Achton Friis o. fl.), Trap o. s. v. samt endelig statens avisarkiv her i Aarhus. Henvendelse til lærere og præster i slægternes virkeegne har ofte givet et resultat. For stamtavlernes vedkommende har også forskellige af vore slægtninge ydet god hjælp. Min ældste bror Carls »Stamtavle over Jens Nielsen Hammers Decendenter« af febr. 1926, suppleret med oplysninger om Schytte- og Tranefamilierne m. m. var et godt grundlag for videre efterforskning. Til minderne har vore søskende, Ludvig og Harald Hammer fra Skelund samt søstrene Susanne og Karen fra Voldum ydet gode, værdifulde bidrag. Et enkelt fra Holsted om hendes mormor skyldes Hildur Andersen, født Feilberg.

Aarhus, 1948.

MARIE og HOLGER HAMMER

*) engelsk, meget anset benediktinermunk og forfatter, † 735.

PROLOG

*Hvad var vel i verden det fattige liv
med alt dets fortærende tant,
om ikke en plet med en dal og lidt siv
vort hjerte i skælvinger bandt!
Om ikke vi drog fra det yderste hav
for bøjet og rynket at stå
og høre de kluk,
de mindernes suk
fra bækken, vi kyssed som små!
Jeppe Aakjær.*

*Ja, minderne lader som ingenting.
De er jo dog lønlige kildespring.
Så lad os kun drikke af mindernes væld.
Det styrke til fremgang, til lykke og held!*

Den smalle, østlige del af limfjorden kaldtes i Oldtid og Middelalder »Alasund« (af oldn. »all« = strømleje). Et færgested og fiskerleje voksede gennem rigt fiskeri (navnlig sild) og handelsforbindelse med Norge efterhånden op til en by med kgl. borg og kaldtes »Alabu(-bo)«, »Alabur«, »Alborgh«. 1422 får købstæderne eneret til håndværk og handel, så bønderne måtte til torvs for at sælge og købe. Aalborg blev da i 1400-årene sæde for driftige købmænd, som sad i byens styrelse (rådmænd, borgmestre) og opkøbte, nedsaltede og forsendte silden, der stod tæt k fjord og bredninger, føjede senere hertil det indbringende opkøb og forsendelse af stude i drifter ned gennem Jylland til Hamburg og Lybæk, byggede også skibe, som sejlede til Frankrig med fisk og kom hjem med salt og vin. I en købekontrakt (1483) nævnes »Per Skythes Gård i Alborgh«, og i pantebrev fra 1500 finder man »Per Skytthe, Raadmand i Aleburg«, rimeligvis den samme. Også længere vest på lå fiskerlejer, som blomstrede op af det rige sildefiskeri. Saltet og tørret fisk var den almindelige spise i den katolske fastetid. Kongerne havde ved disse fiskerlejer deres »saltere«, som skaffede sild til de kgl. slotte og til orlogsskibene. Også til adelsgårde, klostre og mange borgerhjem førtes den i tønder nedsaltede sild. Således opstod i Løgsted sogn i Nordvest-Himmerland ved den ørrede (stenede) strand fiskerlejet Løgstedør, »et skønt fiskerleje, hvor der er tilgået overflødig Guds velsignelse af sild«, som handels- og ladeplads med livlig forbindelse med omverdenen, både til lands og vel især til vands (Holland, Norge, Tyskland) gennem Limfjorden og Kattegat.

I Løgstedør (nu Løgstør) levede omkring år 1500 en *Jacob Schytte*, født c. 1460, sandsynligvis købmand og handelsmand, måske tillige kgl. saltet og tolder. Han var muligvis en broder til førnævnte »Per Skytthe i Alborgh« (man skrev dengang person- og stednavne, som de lød for øret). I en købekontrakt af 1464 nævnes en »Peder Skytthe« som rådmand i Viborg, der dengang (indtil 1554) var Midtjyllands og Himmerlands centrum og hovedstad, både verdslig og gejstlig. Også Aalborg hørte da under Viborg bispestol. Måske er denne Peder Skytthe far til Schytterne i Aalborg og Løgstør. En ødelæggende brand i Aalborg 1501 kan måske have tvunget Jacob Schytte bort fra denne by.

Af Jacob Schyttes tre kendte sønner er Christen og Mads vist fødte omkr. 1490, Ole (ofte skrevet Oluf) c. 1500. De har tumlet sig i leg på den flade strand mellem hytter og huse, stråttækte og af lerklinet

bindingsværk, fiskerbåde og skure eller på de høje kridt- og lerskrænter og lyngbegrøede banker med dengang talrige oldtidshøje og med herlig udsigt til Livø med skov på toppen, smukke skrænter og med »kgl. jagthus og mange harer«. Syd på kom de til Næsbydales kløfter, gennemfurede af rislende kilder. På de græs- og lyngklædte skrænter nippede fårene sig frem, stranden var hjemsted for terner og ryler, strandskader og andre strandfugle. Øst for Næsbydale lå den da ret store Vildsted sø. Løgsted sogn var anneks til Kornum og havde bebyggelser i Mjeldorp og Ø. og V. Ørbæk, hvor tidligere var slået mønt (Skilling, Hvide). Helligkilder, hvor syge, blinde og lamme søgte helbredelse, især ved St. Hansdagstider, fandtes i Kornum og vest for kirketårnet i Løgsted (»St. Hanskilde«). Fra vejens højdedrag mod syd øjnedes de store skove, i hvis ly og læ (Vedskywl = Skovskjul, »Vitskøl«) lå det store Cistercienserkloster (Vitæ scola) med rigt klostergoods af gårde, huse, møller, Livø, kirker (bl. a. Kornum og Løgsted), muligvis også den store kvaderstenskirke i Salling by (Skarpsalling) c. 7 km øst for Løgstedør. I sin Basilikastil med apsis i hver af de 3 skibe er den nu som da en seværdighed. Vitskøls mægtige klosterkirke havde også 3 skibe og bag koromgangen mange små kapper med altre. Den var højthvælvet med kobbertag. Muligt, at en munk herfra har givet Jacob Schyttes flinke drenge det første grundlag i læsekunsten. Senere er deres skolegang foregået i Viborg, indlogerede hos rådmand Peder Schytte eller hos rektor eller en hører, som ofte havde udenbys disciple i kost og pleje. Da katedralskolerne væsentlig var præsteskoletider med flittig deltagelse i gudstjenesten og kirkesangen, og egentlige ferier ikke gaves, blev gensyn med Løgstedør sikkert en sjælden afveksling i skolelivet. Elendige veje over vidtstrakte lyngheder eller gennem uvejsomme skove, hvor ugerningsfolk ofte havde deres gang, og som vrimlede af ulve, gjorde ikke en rejsefærd tillokkende. Christen, Mads og *Oluf Schytte* voksede altså op i den katolske tid, men den nye tid var på trapperne. Dønninger af renæssancen og humanismen syd fra mærkedes i klostrene, den nye bogtrykkerkunst vinder indgang med »Den danske Rimkrønike« (1495) ved Gotfred af Ghemen, Reinecke Fos, Uglspils historier, Dr. Faust, Tristan og Isolde, ridderhistorier (Flores og Blæfleur [1509], meget yndet), Lucidarius (1510), Karl Magnus-krøniken, gamle folkeviser, Henrik Harpestrengs lægebøger, Peder Laales ordsprogssamling på latin, en tid lang latinskoledisciplenes (peblingenes) første læse- og lærebog i latin, og som altså også de tre disciple Schytte fra Løgstedør har fået indtærpet og måske i bogstavelig forstand indpisket, thi prygl af ris og ferle var dengang daglig kost i skolerne. Rektor Morten Børup i Aarhus († 1526), som søgte at gøre den ellers så tunge skolegang lys og kær for sine disciple, lyste som en enlig stjerne på den pædagogiske nathimmel. Schythersnes samtidige, den berømmelige, humanistiske forfatter, bogudgiver (Sakse) og bibeloversætter Christiern Pedersen (c. 1480—1554) kritiserer i et skrift den lange skoletid, den dårlige lærdom (helgenhistorier, jærtegn) og den hårde tugt. At historikeren Anders Sørensen Vedel (1542—

1618) af og til risede sine børn, altid langfredag, var i overensstemmelse med den fra kristne eneboere og munke nedarvede opfattelse, at det medfødte »onde« var knyttet til kødet og kunne tæmmes eller uddrives ved piskning eller anden revselse og spøgelse.

Oluf Schytte boede hos og blev undervist af den sidste rektor før reformationen, Jacob Skonning, kannik ved domkapitlet, domkirkens præsteskole, som uddannede præster og degne i domskolen (katedralskolen). Oluf Schytte, der senere (som præst) i en ligtale mindes rektor Skonning med stor veneration og hengivenhed, har sikkert befundet sig vel i huset hos denne udmærkede mand, som tillige var præst ved St. Hans kirke, åbnede den for Hans Tausen og selv prædikede luthersk i sin kirke. Når Oluf kom rundt i byen og dens omegn — han har næppe som de fattigste peblinge (d. e. små paper, med sorte kapper) gået rundt og sunget penge sammen for folks døre — var der i grunden ikke noget, som i særlig grad kunne imponere ham. Vitskøls klosterkirke og Skarpsalling-kirken i hans hjemegn kunne godt tåle sammenligning med Viborg domkirke. Omegnen var ligesom i Himmerland mest hede, et par småkrat livede en smule op, og bymarkerne dyrkedes af ejerne — købmændene — mer eller mindre godt, brugtes vel mest til græsning for deres kvæg og får. Byens huse var ligesom i Løgsted sogn og overalt af bindingsværk, udfyldt med rå lersten eller undtagelsesvis hos velhavende købmænd med brændte sten. Alt træværk tjæret, vinduer med glas sjældne og dyre, Tagene af strå eller rør. Husene lave og smalle, 5—6 m brede, med oftest et fælles rum med arne, det opmurede ildsted, alkover med halm i bunden og skindtæpper, senere skinddyner, bænke med hynder af læder, bænkedyner, til sovebrug. Stole var ikke almindelige, en enkelt halmstol, men polstrede møbler ukendte, selv på herregårde og hos det velhavende borgerskab, hvor de først kom i brug i 1700-årene. Gulvene ofte lerstampede. Røgen fra arnen (eller skorstenen) drev op under taget og fandt vej ud gennem lyren, et hul i taget. I 1500-tallet fik de mere velhavende bygget skorstensrør — skorstene — over arnen og lagt loft over stuen. Arnen flyttedes nu oftest ud i et fraskilt køkken, »frammers« med bagerovn af ler og en bilæggerovn bygget ind i stuen af ler og sten eller »kakler« med hulrum. Senere blev også et bryggers skilt fra med stenpikket gulv ligesom i køkkenet. I 1600'erne vandt bræddegulve i stuen indgang, først i byerne. Ved samme tid begyndte de rigere at bygge en »storstue« til lejligheden, men til daglig var i lang tid endnu de allerfleste steder i by og på land »stuen« det eneste til ophold, spisning og søvn benyttede rum i huset. Den var møbleret med et stort bord og bænke langs vinduesvæggen og bordenderne, hvor, nærmest døren, husherren havde sin plads. Alkoverne havde ofte spraglet forhæng, aldrig hvide. Gardiner og pottplanter kendtes ikke. Ved festlige lejligheder blev hos de rige væggene beklædt med »tapeter«, røde til glæde, sorte til sorg. Stuen oplystes vinteraftener kun småt med en tælleprås eller i fattige hjem som tidligere af lysesiv i små skåle med tran (fiske-tran). Hos mere velhavende kom i 1500-tallet vokslys i brug. Uden-

dørs anvendtes en hornlygte med tranlampe. I køkkenet var »tinrækken« med tallerkener, fade, bægre o. s. v. af træ, tin eller brændt ler, på ovnen lå gryder, stegespid og fyrtøj. På loftet havde man værktøj og saltet og røget mad fra efterårsslagtningen, kældere var omkring 1500 sjældne. »Karnapper«, fremspringende vinduer, blev i 1500-tallet almindelige hos velhavere, og da man begyndte at bygge 2-etages huse, stadig ret lavloftede, anbragtes langs 1-sals gårdside en af det fremspringende tag overdækket altan, svalegang, med trappe op til. Først senere byggedes indvendige trappeopgange. Gader og gyder var snævre, brolægning sjælden, de var snavsede af al slags affald fra huse og gårde, og snavset forøgedes af køer og får på deres vandring ud til markerne og af omløbende svin og høns og talrige hunde, hvis løse omstrejfen egentlig var forbudt. Da gadebelysning var ganske ukendt, også i byerne, var beboelsesforholdene i Viborg alt i alt ikke meget forskellige fra dem, som Oluf Schytte havde boet under i Løgstødøre.

Nyt for ham var derimod livet og livsvilkårene i købstaden, hvor købmænd var de herskende i bystyret og sammen med håndværkslavene holdt stærkt på deres særret til handel og produktion for byen og oplandet. I Viborg — i oldtiden med store offerfester på det hellige bjerg, Vibjerg, — samledes stadig folk fra hele Jylland til gudsdyrkelse og byttehandel, ting og rettergang, og nye konger mødte her og blev hyldet af folket. Endnu i 1500-tallet var Viborg et kirkeligt centrum for Midtjylland med 11 kirker, 3 klosterkirker, kapeller og milde stiftelser, gildes(forenings-)huse med halvt kirkeligt præg, en myretue af præster og munke i en by på c. 3000 indbyggere. Domkirken havde mange kostelige levninger (relikvier) af hellige mænd og kvinder, f. ex. noget af jomfru Marias hår, klæder og mælk(!). I et hjørne af St. Kjelds kapel i Domkirken fandtes en hellig kilde, St. Kjelds kilde, der ligesom flere andre søgtes af syge og værkbrudne. St. Hansaften valfartedes almindeligt til en hellig kilde i Hestedalen på Viborg bymark vesterud, og der festedes og dansedes. Efter at Viborgs skytshelgen, domprovst Kjeld († 1150) var blevet kanoniseret 1188, fandt mange pilgrimme vej til hans grav i domkirken, og der opstod et stort marked, Kjeldsmarkedet. Viborg forblev også stadig sæde for det jyske landsting, »Snapstinget«. Her mødtes man oprindeligt, først på året, senere i forårstiden, fra hele Jylland for proces, tinglæsning af dokumenter, afgørelse af penge-sager, handel o. a. forretninger eller blot for at mødes med slægt og venner andetsteds fra. Hver dag i 2 uger drog landsdommerne gennem byen til domhuset med pauker og trompeter i spidsen. Adelen tog ind på deres gårde i hovedgaden eller nede ved søen, men andre tilreisende i hundredvis, ja tusindvis måtte leje sig ind hos borgerne, især småhandlende og enker, også fattige præsteenker, for høje priser. Samtidigt afholdtes stort marked med fuldt op af tyske, hollandske og engelske købmænd og af gøglere, linedansere, farende kvinder, legere med deres giger, fedler, trommer og piber o. s. v. Man holdt gilder, fejrede trolovelser, drak og sloges. Naturligvis har både de

ældre og yngre disciple i domskolen levende interesseret sig for og vel i nogen grad taget del i dette festlige liv og leben.

Skolen lå i Kannikegården (Marieklostret) nord for domkirken, hvor en del disciple boede og nød måltider, senere i »Skoleboderne«. Hver kannik skulle i 3 år understøtte en ældre discipel (korvikar) og oplære ham i kirkelige forretninger. Kannikerne og skolen underholdtes af domkirkens rige midler. Den mere teologiske undervisning blev givet af en til domkapitlet i stiftsbyerne knyttet »Lektor« (læsemester). I de gudstjenestelige øvelser indgik »musikken« som messe-sang, korsvar og salmesang (gregoriansk kirkesang). I skolen blev ældre disciple ofte bosiddende som kostgængere gennem mange år, medhjælpere ved undervisningen af yngre disciple, løbedegne i omegnen. I begyndelsen af 1500'erne byggedes et særligt skolehus syd for bispegården og blev taget i brug 1533, efter at Schytternes skolegang forlængst var afsluttet.

Det var en overordentlig spændende og begivenhedsrig tid, Oluf Schytte og hans brødre voksede op og virkede i, mange interessante og vigtige ting at høre om (aviser kendtes ikke) og efterhånden diskutere: opdagelsen af nye, rige lande, kong Hans' mislykkede Ditmarskertog 1500, den første orlogsflådes bygning, kong Hans' død i Aalborg 1513, Kristian II's kamp mod adels og bispers magt-syge og pengegridskhed til skade for borgere og bønder, som kongen ved forskellige forordninger søgte at komme til hjælp, hans giftermål med den knap 14-årige Elisabeth af Østrig, fortællingerne om Sigbrit og Dyveke, krigen mod Sverige og blodbadet i Stockholm 1523, det svenske oprør (Gustav Vasa), de jyske herremænds og bispers opsigelse til kong Kristian, dennes og dronningens flugt til Tyskland og Nederlandene, rygterne om hans færd her og meddelelsen om dronningen død 1526, kun 24 år gl., hertug Frederiks tronbestigelse, kong Kristians ankomst til Norge og hjemrejse til Danmark 1531 med biskop Gyldenstjernes højtidelige tilsagn om frit lejde, hvorefter han sattes i fængsel på Sønderborg slot. Til alle disse begivenheder kom jo så de lige så opsigtsvækkende efterretninger fra Tyskland om Wittenbergmunken Luthers optræden 31. oktober 1517 mod afladshandelen og hans reformatoriske kamp, bandlysning og forvisning efter Worms-rigsdagen i april 1521, det røre, som reformationen skabte her i Danmark, især i byerne Malmø, København, Odense og Viborg, hvor Hans Tausen virkede 1525—29 og måtte søge beskyttelse (mod biskop Jørgen Friis) hos en fremtrædende, anset borger, rådmand Peder Trane, broder til borgmesteren. I denne bogtrykker-kunstens første tid florerede skillingsviser og rimdigte om tidens begivenheder: Kristian II (»Ørnevisen«), hvis love brændtes i Viborg som skadelige og stridende mod gode sæder, adelens undertrykkelse og udsugelse af menigmand, munkes og nonners uvæsen og usædelighed (»En samtale mellem Peder Smed og Asser Bonde«), o. s. v. Disse viser var meget udbredte og yndede. Det ældste danske flyveblad er fra 1540.

I 1520'erne må vist Christen og Mads Schytte allerede have været

i embede som præster, henholdsvis i Odense og Brorstrup i Vesthimmerland, men begge gået over til den reformatoriske opfattelse og forkyndelse, mens Oluf endnu i Viborg studerede teologi og præstetjeneste hos lektoren, der antagelig ligesom rektor Skonning var luthersk påvirket. Oluf Schytte har sikkert været en ivrig tilhører og tilhænger af Hans Tausen og var vel en af dem, som den modige reformator uden videre ordinerede til lutherske præster. Oluf Schytte blev da sognepræst fra c. 1530 ved Gråbrødrekirke i Viborg og til Asmild-Tapdrup lige uden for byen, samt i nogle år — fra 1537, da Skonning gik af og blev biskop — tillige rektor ved katedralskolen. I årene 1542—49 nævnes Kjeld Juul som rektor og derefter som biskop, og Schytte må da atter have overtaget rektorembetet, thi i brev fra Nyborg tirsdag efter nytår 1553 giver kongen Stenild »præbende« (kannikeindtægt) til »Oluf Schytte, skolemester (rektor) i Viborg«. Han omtales som en lærd og flittig mand. Hans hustru kendes ikke.

Var århundredet og den nye tid indledet her i Danmark som et vårbrud med storme og byger og kamp mellem gammelt og nyt, så blev Oluf Schyttes første præsteår ikke mindre stormfulde og urolige: kirkestriden i Viborg, hvorunder gudstjenesten i domkirken reformeredes allerede 1530 trods protest og påklage til kongen af biskop Friis, herredagen i Odense 1533 efter Frederik I's død, hvor adelsbisperne fik overtaget og forbød al luthersk forkyndelse til borgernes forbitrelse, »Grevens Fejde«, de jyske bønders oprør og hærgninger under anførsel af skipper Klement, Aalborgs erobring 1534, adelens nederlag syd for Aalborg i oktober s. å., den i Ry nyvalgte kong Kristian III's hærfører Johan Rantzaus generobring af Aalborg, Lybækkernes nederlag på Fyn, skipper Klements m. fl.s henrettelse på Viborg snapsting i foråret 1536, endelig kong Kristian III's indtog i København i august s. å., den sensationelle fængsling af biskopperne, bl. a. Viborgbispen Jørgen Friis på hans herresæde Hald, og stændermødet i oktober, da reformationens sejr og indførelse i Danmark blev fastslået, hvorefter adelsbisperne forsvinder ligesom bispegodset, og klostrene nedlægges. Da så i 1537 den endelige ordening kom, hvorefter præsterne skulle vælges af menighederne, bispetienden fordeles med $\frac{1}{3}$ til kongen, $\frac{1}{3}$ til kirkernes vedligeholdelse og $\frac{1}{3}$ til præsterne, som nu på landet overalt fik en gård med jord, kunne der omsider begynde at falde ro over sindene, administrationen gennem kancellierne fæstnes, og præster og provster, mest udgået fra borgerstanden ligesom nu også bisperne, bliver mere selvstændige og selvfølende, får præg af en egen stand.

Efter reformationen kom latinskolerne under staten, fik græsk som nyt fag og latin i forøget omfang og med dybere spor af humanismen. Uddannelse af præster var dog endnu længe hovedsagen. Biskoppen var statens tilsynsmand og ansatte rektor, som atter antog hørerne (lokater), der var småt lønnede, hvervet nærmest en gennemgangsstilling til degne- eller præsteembede. Skolen havde 4—5 klasser (lektier), fordelt i den eneste skolestues 4 hjørner, mesterlektionen dog i

baggrunden på et lidt højere gulv. Søn- og helligdage var optaget af gudstjenesten og af musik- og sangøvelser. 2 ugentlige eftermiddage var fri. Ved finere bryllupper, barsler og begravelser måtte disciplene ofte optræde med musik og sang, ligesom de jævnlig måtte indøve og opføre skolekomedier. Fra lørdag middag »føg« hørere og enkelte mesterlektianere ud over egnen, milevidt, til religionsundervisning med bønderbørnene og til degnetjeneste om søndagen og deltog i mange gilder på landet. 1567 hærgedes en del af byen af en brand, der også gik ud over skolen. I året 1575 fik den (2 år før Oluf Schyttes død) et sæt skolelove, »Harmonie«, med mild tankegang og kun få pryglebestemmelser, derimod bøder. Skolen blev i højere grad end før en kostskole, især ved Frederik II's gave af 1574 (tiende af 39 sogne). Middag kl. 10 (som overalt), aftensmad kl. 5 (17), de to hovedmåltider, begge med 3 retter mad og øl (vand fra de dårligt beskyttede brønde, vandhuller, søer, åer og bække drak man ikke gerne). Smør og ost, først kendt i klostrene, derefter ved hove og på herregårdene, fandt nu også indgang hos borgere og bønder. I gårdene holdtes dog kun få køer, hvis mælkeydelse var ringe. Disciplene skulle møde med rene hænder og en ren kniv (gaffel kom først senere i brug). De lærte bordskik, og der blev holdt bordbøn på latin eller græsk, et kapitel af bibelen oplæst på grundsproget, og al samtale var på latin. Studentereksamen holdtes ikke, men rektor gav disciplene et vidnesbyrd (på latin) med, når de betragtedes som modne nok til at prøves hos biskoppen inden første præstekald eller til at optages (deponeres) på universitetet i København.

Reformationens lære (i modsætning til den katolske) om gode gerningers betydningsløshed i forholdet til Gud og den evige salighed, som kun beroede på den rette tro og flittig kirkegang, følte i forbindelse med den fra Italien gennem Tyskland fremtrængende renaissance og humanisme af mange som en befrielse fra et åg, og efter at den første bejstring for evangeliet og et kristent liv havde tabt sig hos flertallet, prægedes livet hos store dele af befolkningen — ikke mindst i højere og velhavende kredse,, ja efter den ret fromme Kristian III's død også ved hoffet — af en noget løssluppen appetit på livets nydelser, så større drikfældighed og usædelighed, ubehersket og voldsom, rå tale og adfærd med overfald og slagsmål, ofte livsfarlige løjer, umådeholdenhed i mad og drikke, overdådighed og luksus hos velhavere i klædedragt, bygninger og boligudstyr o. s. v. blev en af den nye tids følger gennem de første århundreder. Øl var i 1500-tallet den daglige hoveddrik. Den megen saltmad og røget kød med tørt brød til, uden sovser, animerede til et stort ølforbrug fra morgen af + »natøl«, ca. 10 potter daglig. Ved festlige lejligheder serveredes desuden mjød og frugtmost, fra c. 1530 kom hertil rhinskvine, senere andre vine. Brændevin var kendt straks efter 1500, men kun som medicin og kunne fås på de nyoprettede apoteker hist og her. Senere, da kunsten at »brænde« den af korn blev kendt, anlagde købmænd i byerne brænderier, og trods mange gentagne forbud dryppede i 16- og 1700-tallene destillationskolberne i en masse hjem hos høje

og lave, borgere og bønder, bisper, præster og degne. Følgen blev en yderligere stigning i drikfældigheden lige fra kongens slot til daglejerens hytte, ledsaget af endnu større råhed i opførsel. Indtil 1500'ernes første tiår var servicet overvejende af træ og brændt ler, derefter af tin. C. 1600 begyndte fajance og glas at komme i brug ved hoffet og hos adelen. Det var ikke sjældent, at drukne og overstadige bordgæster efter middagen kastede tallerkenerne i hovedet på genboerne, slog glas i stykker mod bordet eller ud af vinduet. En engelsk gesandt først i 1600-tallet fortæller: Kongen drikker hver dag, er jævnlig drukken 3 dage i rad, »man siger, at det er skik her at være fuld 3 dage i rad«. — »Den hovedsvimle drikken har gjort de danske berygtet verden over«, siger prins Hamlet i Shakespeares skuespil. Mange bisper og præster (Ole Vind, † 1646) bekæmpede i tale og skrift tidens synder og laster, selv over præster og degne klages, men man bør erkende, at hele tidens dannelse var på så lavt et niveau, at lasterne mere må skrives på tidsalderens end på den enkeltes regning, ligesom der naturligvis dengang ligesom nu var forskel på folk, og at der fandtes mange besindige og mådeholdne mennesker i alle samfundsklasser. Blandt disse har vi sikkert — efter hvad vi kan skønne — lov at regne Schyttefamilien i Viborg. Lige så sørgelig som al denne overdådighed, fylder og råhed var den direkte fra middelalderen nedarvede skrækelige uvidenhed, overtro og djævlerygt i alle samfundslag, der i 15- og 1600-årene førte til de frygtelige hekseforfølgelser — en skamlet på den lutherske kirke, der fortsatte de i de katolske lande sidst i 1400-tallet begyndte hekseprocesser, idet man, som Sjællands første lutherske biskop, Peder Palladius, skrev, først nu i evangeliets klare lys fik øje på disse djævelens børn og håndlangere. Overtroen på allehånde mystiske væsener, uheldige tal og dage o. s. v. var fra gammel tid herskende. Sygdom opfattedes foruden som djævelens og hekses værk, også ofte som Guds straf for synd og forfængelighed, nye moder o. s. v. eller skyldtes indflydelse fra stjernerne på »legemets vædsker«. Åreladning var almindelig ved ethvert ildebefindende.

I den fredelige periode 1537—63 finder en økonomisk opgang sted. Adelen samler ligesom kronen sine spredte besiddelser og bygger pragtfulde hovedbygninger, slotte. Interessen for kundskaber og boglig syssel stiger, de nogenlunde velhavende følger Ciceros opfordring: »Skaf dit hus en bogsamling, og du skaffer det en sjæll« Mange nye skrifter trykkes: Arild Hvidtfeldts Danmarkskronike, Anders S. Vedels Saxooversættelse, folkeviser o. a. historiske skrifter, Christiern Pedersens bibeloversættelse 1550 (uhandeligt og dyr), postiller (prædikensamlinger) af Hans Tausen, Peder Palladius og Jesper Brochmand, meget udbredte blandt læsekyndige, Hans Thommissøns samling af gamle og nyere salmer i den første kirkesalmebog (1569), »Københavns flyveblad«, forløber for aviser (fra 1540) o. m. a. Viden-skaben får økonomisk støtte gennem Frederik II's kommunitet 1569, Thyge Brahe foretager på Hven berømte astronomiske observationer, der ligesom i udlandet Copernikus' († 1543) og Keplers († 1630)

iagttagelser rokkede teologiens gamle grundpiller: Aristoteles' naturfilosofi og Ptolomæus' verdensbillede (jorden midtpunkt), som fik sit endelige dødsstød, da Galilæi († 1642) som det første menneske på jorden rettede en kikkert mod himlen.

I Viborg og ved Københavns universitet fuldendte Oluf Schyttes sønner efterhånden deres studier og blev præster. Oluf Schyttes medpræst ved Gråbrødrekirke (2'den præst) hed Ib Poulsen, hvis søn, Poul Ibsen, i 1567 blev sin fars eftermand og gift med Schyttes datter Karen, men han døde allerede 5 år efter, og hans eftermand, Hieronimus Justesen Ranch, giftede sig da efter den sædvanlige skik med enken, ung endnu, knap 30 år. Ranch († 1607) var den betydeligste af den tids skolekomedieforfattere. 15. juni 1584 hyldedes i Viborg Frederik II's unge søn Kristian IV på det nylig udvidede og planerede »Store torv«, en stor og prægtig fest med forlystelser, bl. a. opførelsen ved latinskolens lærere og elever af Ranchs skuespil »Kong Salomons hyldest«. Et andet af hans skuespil, »Karrig nidding«, opføres endnu, og hans moraliserende »Fuglevis« var meget yndet af samtiden. Ranchs eftermand, Laurits Aagaard, blev gift med Maren Andersdatter Schytte, datter af Oluf Schyttes søn og efterfølger som sognepræst til Gråbrødrekirke og Asmild-Tapdrup, Anders Olufsen Schytte. Som enke i små kår uden pension, som stat og kommune ikke ydede dengang, får hun afslag af byrådet om hjælp, »uanset, at ordinansen på det 73. blad siger, at borgmester og råd i de stæder, hvor der findes sådanne enker, skal forsørge dem med fribolig og andet ophold — så de ikke bør undslå sig for at holde kirkeordinansen, med mindre de vil stå kongen til rette derfor« (kongelig skrivelse 25. marts 1635). Anders Schytte var først kapellan ved domkirken fra 1567, samme år som byen hærgedes af en stor brand, der ødelagde »al den største, ypperste og bedste del af byen«, bl. a. delvis domkirken. 10 år senere efter Oluf Schyttes død bliver han faderens efterfølger. Han dør 1592, efterfulgt af Ranch, som 1607 atter efterfulgtes af førnævnte Laurits Jensen Aagaard.

Oluf Schyttes næstældste søn, Peder Olesen Schytte (Ole, Oluf bruges i flæng), f. c. 1534, bliver c. 1570 sognepræst til Gunderup-Nøvling, c. 10 km ssø for Aalborg. Egnen har høje, lyngklædte bakker (83 m) ved Lundby, her også et krat med gamle bøge og ege, hassel m. m. En jættestue og rækker af høje (Eshøj, Bavnehøj, Kongehøj) mindede om Himmerlands rige bebyggelse i oldtiden. Nær Håls i Gunderup sogn stod ved en høj den nu så berømte »Balder-sten«, en 2½ m høj runesten, rejst over en stedlig høvding, Api, og hans hustru. Den dannede på Peder Schyttes tid sammen med en kreds af andre sten, senere fjernede, et anseligt oldtidsminde, sikkert vel kendt af præsterne i Gunderup. Gunderup kirke er sidst i 1100-tallet bygget af granitkvadre, oprindelig bjælkeloft, afløst c. 1520 af krydshvælvinger og med fresker (Kristoforus og Madonna). Vinduerne fra først af små og højtsiddende, koret rundbuet. På Peder Schyttes og hans formands tid benyttedes endnu begge indgange, den nordlige for kvinder, den sydlige for mænd. Det må formodes, at Peder Schytte

er kommet til Gunderup som kapellan hos sognepræsten, som dør c. 1570, og hr. Peder får da embedet og bliver gift med datteren Maren. Hendes far, *Kjeld Jensen Trane* (eller Thrane), f. c. 1520, nævnes 1547 og 1550 som sognepræst til Gunderup-Tordrup (senere bliver Nøvling anneks), var måske en nær slægtning (broder eller brodersøn) af rådmænd Peder Trane i Viborg (s. II) af den her ret udbredte Trane-familie. Pastor Tranes yngste datter, *Karen*, f. c. 1563, bliver sin svogers bror, Niels' 3. hustru c. 1590. Hendes bror, Thøger Kjeldsen Trane, f. c. 1547, efter svoger Peder Schyttes død 1584 hans efterfølger i Gunderup, gifter sig da med Anna Schytte, en datter af ovennævnte Niels Schytte i hans 1. ægteskab med en Dorthea Andersdatter, med hvem han også har sønnen Anders Nielsen Schytte, f. c. 1565, der c. 1690 bliver sognepræst til Tostrup-Roum, omtrent 18 km vest for Hobro, hvor han er gift 4 gange og dør, antagelig c. 1635.

Niels Olesen Schytte, den 3. af Oluf Schyttes sønner, blev 1562 sognepræst til Kobberup-Feldingbjerg, 7—8 km sø for skive, en smuk, højtliggende egn med sandmuldede jorder og en del hede, skov og kær og en stor sø, Taastum sø (senere udtørret). Egnen var i oldtiden et offersted for Tor, hvoraf navnet Torshome eller Taarsthøme (egnens udtale), søen var meget fiskerig. En stor mængde — c. 200 — oldtidsminder i jættestuer, gravhøje og skaldynger opfyldte i Niels Schyttes tid hele egnen. Syd på over Daugbjerg og Mønsted var landet opfyldt med heder, hvor talrige ulve ofte hærgede blandt fåreflokkene. Kobberups anselige kirke, St. Michel, med højt tårn, er c. 1200 opført af granit, syddøren med fritstående søjler på hver side og oven over en tympanon med kors. Inde på væggene findes rester af kalkmalerier. På Kobberups mark ved Torsdal, nø for kirken, fandtes St. Michelskilde, meget søgt St. Hansaften.

I pastor Niels Schyttes 3. ægteskab med den c. 28 år yngre Karen Trane kender vi datteren *Dorothea Nielsdatter Schytte*, f. c. 1590, og sønnen Anders Nielsen Schytte, f. 1601, samme år, som faderen dør. Anders bliver c. 1630 sognepræst til Skelund-Visborg. 1601 var Niels Schyttes enke, Karen Trane, næppe 40 år, og børnene, Dorothea og Anders henholdsvis omtrent 10 år og c. 1 år gamle. Hun har da sandsynligvis taget ophold i Viborg, hvor jo hendes mand og muligt hun selv havde en del familie: svigerinden Karen, gift Ranch, hendes mands broderdatter Maren, gift Aagaard. Der har nok ret jævnligt — især om sommeren — været forbindelse og samvær mellem de nære slægtninge i Viborg, Tostrup-Roum og Gunderup-Nøvling. På rejserne kan de have »bedet« for natten eller i flere dage omtrent midtvejs i Smorup præstegård i Brorstrup sogn, hvor Niels Olesen Schyttes førnævnte farbror, Mads, havde været den sidste katolske og første lutherske præst og tillige provst († 1551) og der blev efterfulgt af sin søn, Christen Madsen Schytte († 1592), hvis søn, Niels Christensen Schytte, bliver hans kapellan og senere efterfølger († 1607). Dennes søn, Christen, f. 1587, bliver efter udenlandsrejser i 14 år dr. med. og praktiserer senere i Viborg (fra 1635). Hans søn, Mads, bliver sognepræst og provst på Mors og kaldes i Giessings

»Jubellærere« ypperlig mand og hans far »den høylærde og berømmelige doktor«. Mange præster af Schytte-slægten blev »Jubellærere« (50 års virksomhed). Giessing skriver: »Denne berømmelige slægt finder jeg på adskillige steder at kaldes familie Toxotiorum«. Bedestedet på præsteenken Karen Trane Schyttes og andre familiemedlemmers rejser til og fra Gunderup kan også efter den sidste pastor Schyttes død i Smorup præstegård 1607 have været en af de store Fyrkildegårde i nærheden, af hvilke den ene — endnu kaldet »Bispegården« — havde herbergspligt over for bispem. fl. En sådan pligt blev i de dage ofte pålagt større gårde i mangel af kroer. Mellem Fyrkilde og Smorup lå Mejlby, centralt beliggende i »Himmersyssel« og muligvis det sted, hvor tinget holdtes (»Tinghøj« nær Smorup). Her i Brorstrup-Ravnkilde sogne har rejsegæsterne sikkert gjort bekendtskab med de store Fyrkildebønder, og præstedatteren fra Kopperup, Dorothea Nielsdatter Schytte bliver da henimod 1615 gift med *Mikkel Jensen*, Fyrkilde i Ravnkilde sogn.

De 6 gårde var hver på 150 tdr. land med 5 tdr. hartkorn og fæstegårde under herregården Nørlund i kanten af Rold skov. Egnen er bakket og højt beliggende. De langstrakte marker (3—4 km) gik mod syd over i lyngheder. Om »Mikkelsmarken« og »Mikkelsløj« har nogen tilknytning til vor Mikkel Jensen, kan næppe dokumenteres. Flere helligkilder var almindelig søgte. På hederne, i moser og kær med blåbær og tyttebær var et rigt liv af dyr og fugle, især urhøns (»Ohokokke«-urhanen), hjejler, ryler, vildænder, viber, lærker, ræve, lækatte og krybdyr, i skovene yngede ulvene, på alle gavle byggede storkene reder. Mod nordøst de store Nørlunds og Torstedlunds skove i sammenhæng med Rold skove. Den gamle sognevej fra Ravnkilde kirke gik øst-vest forbi Fyrkildegårdene, gennem Brorstrup ud i Smorup hede, en vejstrækning på c. 10 km. Smorup præstegård havde et tilliggende af over 500 tdr. land, c. 50 tdr. opdyrket, med en stor besætning både af folk og fæ, især heste, stude, får og gæs, kun få køer, svin og høns. Vejene overalt usle, i regn og tød fuldstændigt morads. Alle sognene er endnu rige på oldtidshøje. Husene i Fyrkilde var som allesteds af bindingsværk på en syld af kampesten og rummet mellem stolperne udfyldt af stenblandet ler eller alene af ler på et fletværk af halmsimer eller bøjelige kæppe, navnlig hassel, de såkaldte »vender« (»venderet vægge«). I »frammerset«, hvor komfur næppe endnu var kommet i brug på Mikkel Jensens og Dorothea Schyttes tid, blev gryden anbragt på en trefod af jern, hvorunder der på ovnen fyredes med kvas og tørv, ofte lyngtørv fra hederne. I hjemmet tilvirkedes øl, brød, lys af talg, især af får, et dengang vigtigt husdyr, hvis kød, saltet og røget, spillede en stor rolle i den daglige kost, om morgenen øllebrød med ost eller spegesild, til middag vælling af byggryn og mælk eller grønkål, kogt på fårekød, om aftenen grød af groftmalet rugmel, kogt i vand og med lidt mælk til. Til gilder medbragte gæsterne selv kniv og ske, gafler kendtes ikke. Den daglige mandsdragt var delvis af skind, til fest og højtid mørk vadmelstragt med sølvknapper i vesten og knæbenklæder med sølvspænder, på hovedet en

høj, stiv hat. Kvinderne bar til daglig vadmelskort, en grøn vadmelsbul (trøje) med røde ærmer, på hovedet hjemmesyede huer af fløjl eller andet stof. Det meste vadmels, hvergarn og lærred lavedes i hjemmene især om vinteren. Tøjet syedes af skræddere og syersker i hjemmene. Hos omvandrende bissekræmmere kunne husmødrene forsyne sig med sygrejer, tørklæder af silke eller uld m. m. Læbælter og haver om gårdene eksisterede så godt som ikke, højst en med jordvolde og hylde- og måske kirsebærtræer omhegnet plet med kål, krydderiplanter o. a., det var »kålgården«. Kong Kristian IV påbød, at bønderne skulle plante humle, abild, pærer og andre gode træer og pile, men påbudet blev meget lidt efterkommet (bønderne frygtede nyt skattepålæg af haveudbyttet).

Det må formodes, at den sikkert velbegavede Dorothea Schytte som barn havde nemmet læsekunsten hjemme i Kobberup præstegård og senere fortsat med at dyrke den, har vel kendt sin onkel Hieronimus Ranchs skolekomedier og »Fuglevise«, måske også Eufens Aviserne, Rimkrøniken, folkeviser, bibel, postiller og salmebog, underholdningsbøger o. s. v., og det er næppe tænkeligt, at præstedatteren skulle være tiltrukket af en almindelig »Jeppe på bjerget«-bonde. Mikkel Jensen i den store Fyrkildegård har sikkert været en intelligent og efter tiden vel oplyst og i alle tidens rørelser interesseret mand. Der var jo også begivenheder nok, som kunne blive genstand for drøftelse både i og uden for hjemmet: Kristian IV's byggeforetagender og rejser med anlæg af nye byer, især i Norge, Kalmarkrigen, 30-årskrigen med Wallensteins indfald i og hærgning af Jylland 1627—29 o. s. v. Efter krigen blev påbudt husandagt hver morgen med en foreskrevet bøn som bod for folkets synder, der formentlig havde fremkaldt ulykken. Men ganske naturligt har vel Fyrkildeboernes nærmeste interesser været knyttet til Nørlund, og hvad der foregik. Nørlund var i begyndelsen af 1400-tallet en ren røverrede, blev erobret af dronning Margrethe og afbrændt og ejeren, Ludvig Munk, hængt tilige med svendene. 1587 — i Mikkel Jensens forældres tid — fik gården en ny Ludvig Munk som ejer. Han byggede en ny borg med 3 fløje, 3 etager, tårne med kobbertag og store kobberporte og omgivet af vandgrave. Ludvig Munks datter, Kirstine, blev Kristian IV's elskerinde og mor til Leonora Kirstine, gift Ulfeldt. Hos Dorothea og hendes mand i Fyrkilde har det sikkert også gjort indtryk og vakt deltagelse at høre om den frygtelige stormflod, som 11. oktober 1634 rasede over de frisiske øer med nyt landerov, voldsomme ødelæggelser og tab af kvæg og menneskeliv, hvis antal mellem Hamborg og Ribe ansloges til 15.000.

Hvor mange børn der voksede op i Fyrkilde hos Mikkel og Dorothea og i hjemmet sikkert lært både at læse og skrive, har ikke kunnet oplyses, lige så lidt som Mikkel Jensens aner og slægt, men om sønnen *Niels Mikkelsen*, f. c. 1615, student fra Viborg, 23. nov. 1639 immatrikuleret ved Københavns universitet og her i sine studieår og senere som præst kaldet Førkil, ved vi, at han fra c. 1644 blev sognepræst til Dollerup-Finderup-Ravnstrup, syd og vest for Viborg. Om hans

hustru vides intet. Af sin mors familie i Viborg kan han have kendt førnævnte dr. med. Christen Schytte, præstesøn fra Smorup, og sin kusine, præstedatteren fra Tostrup-Roum, Dorthe Andersdatter Schytte, f. 1622 og i 1637 gift med Niels Jensen (Aars), rektor i Viborg. Måske Niels Mikkelsen har haft ophold under skoletiden i Viborg hos en af disse slægtninge, og sandsynligvis har han som præst i det nære Dollerup haft noget samvær med dem. Fra 1646 skulle alle præster iflg. kgl. påbud føre kirkebøger, men mange af disse »Ministerialbøger« er landet over gået tabt ved dårlig opbevaring eller ildebrand. Af de gamle, bevarede kirkebøger ses, at den højtidelige trolovelse regnedes lig ægteskab, så den senere kirkevielse ofte faldt sammen med første barnedåb (»bondepraksis«), og at åbenbart skrifte i kirken i menighedens sikkert oftest skadefro påhør fandt sted for »lejemål« (ulovligt samleje), forsømmelse af det hellige sacramento (nadveren), for at have »ligget et barn ihjel« o. s. v. Præsterne tilføjede i kirkebogen ofte en karakteristik af den afdøde, men ofte mangler person- og stednavne og data (»degnens kone«, »en fattig tigger«, »sadelmageren«).

Niels Mikkelsens pastorat var højtliggende, ret sandet med heder, men meget naturskønt, især Dollerup sogn, det største i Nørlyng herred, stærkt bakket umiddelbart syd og vest for Hald sø. En lang, tæt, på sine steder dobbelt række af oldtidshøje, ialt over 300, strakte sig nord—syd gennem alle 3 sogne langs de gamle færdselsveje, der endnu i 1600-tallet næsten overalt var i miserabel stand. I ældre tid, men kun delvis på hr. Niels' tid, var egnen ret rig på skov, især af eg. 1410 nævnes »Fallidtz skoff«. I et skøde af 1661 nævnes Fallidtz-gaarde med Part i Skoven«. Her lå dengang præstegården, c. 3 km v. for Dollerup kirke, 5—6 km over Stanghede til Finderup og 10—12 km til Ravnstrup, en lang sognevej. Fra Alheden strøg vinden uhæmmet om stråtagene på de 3 Falledsgårde, hvoraf den østligste var præstegården (indtil 1876). De fattige agre mødte lyng til alle sider, og fra lavningen, hvor gårdene lå, kunne ingen kirker øjnes. Alle 3 kirker er af den sædvanlige Valdemartids-type i Jylland, romanske, små granitkirker, oprindeligt uden tårn og våbenhus, med bjælkeloft, i Dollerup på en bakkeknude i dalen mellem vældige banker, i Finderup i udkanten af landsbyen med den brede lynghede og rester af storskov til alle sider. Efter Erik Glippings drab i Finderup kirkelade blev opført et bodskapel 1287, hvor sjælemesser blev læst hver Cecilienat, hvilket naturligvis ophørte med reformationens indførelse. Vandrede præstefamilien fra Falledsgårde til Dollerup og længere øst på, hævdede mørke, lyngklædte skrænter sig stadig brattere og stoltere, indtil de over bakkedraget nåede den kildeklare Hald sø, hvor indøens lyse bøgeskov skinnede dobbelt festligt, når man kom fra hedeegnen vesterude, som nu er dækket af plantager. Efter 1660 pantsatte Frederik III Hald hovedgård til de hollandske jøder Samuel og Josef de Lima, der fik skøde på den 1664. De var altså ejere af og bosiddende på Hald og tillige kirkernes ejere i Niels Mikkelsen Førkils og hans efterfølgers tid.

Året 1660 med enevældens indførelse blev dybt skelsættende både politisk og økonomisk og følte, især af det jævne folk, hvoriblandt også præsterne, hårdt gennem de nye, store skatter til dækning af udgifterne til krigsførelse og krigserstatninger m. m. i de for Danmark så ulykkelige krige med svenskerne 1643—45 med det fjendtlige indfald i Jylland og 1657—60 (hele landet undtagen København besat), som foruden det sørgelige tab af Skåne, Halland og Blekinge, der da måtte føles lige så tungt som i 1864 tabet af Slesvig, samt af Gotland, Øsel og provinser i Nordsverrig, medførte en stor forarmelse af by og land. Hertil kom for Viborgs vedkommende den store brand 1667, så byen sygnede hen, og alle indbyggere var meget fattige. Hoffets ødselhed, nye slotte, gaver til kongelige elskerinder eller yndlinge forøgede yderligere skattetrykket. Da landet desuden af og til hjem søgtes af kvægsyge og misvækst, måtte almindelig armod naturligvis blive følgen af al denne modgang i 1600-årene, især de sidste årtier, hvor også omkostningerne ved den letsindige og resultatløse »skånske krig« (1675—79) skulle dækkes. Som en særlig byrde måtte præsterne betale en vis sum for deres præstegårde (»indløsning«). Levemåde og husførelse i Niels Førkils præstegård har vel været som i hjemmet i Fyrkilde med hjemmeforsyning af mad og drikke, lys og tøj, ligesom sturnes udstyr vel har lignet Fyrkildehjenmets, måske noget moderniseret i lighed med hjemmene hos familie i Viborg. Af skatteudskrivningerne ses, at Niels Førkil havde i 1661 8 køer og kvier, 2 stude (1 tyr), 10 får, 24 geder og beder, 6 heste, 6 lam, 4 svin. Den i areal ret store gårds hartkorn udgjorde 4 tdr. 1½ skp. I ildsteds- og kvægskat 1677 svarede ialt 8 rdl. 1672 nævnes i konsumptions- og folkeskat for 1. halvår: 1 hustru, 1 »studiosus« (måske en søn), 2 karle, 2 piger, ialt skat 8 rdl. 16 skill.

I c. 65 års alderen må Niels Mikkelsen Førkil 1679 tage en kapellan, og han dør året efter d. 1. august 1680. Hans kapellan og efterfølger, *Jens Nielsen Hammer*, er født i Viborg c. 1647. I en skatteliste fra Viborg 1672 nævnes (nr. 381) »Niels Hammer og hustru og søn Jens, som går i skole og haver kongens kost«, andre oplysninger eller om andre personer af navnet Hammer findes ikke på listen og har ikke kunnet skaffes lige så lidt som en mulig forbindelse mellem en borgmester eller rådmand i Randers c. 1530, Niels Hammer, eller byfoged Laurits Hammer 1587 sammesteds. I sin fødeby oplever Jens Hammer som 8—10 årig dreng, at Frederik III 1655 lader sin søn Kristian (V) hylde som sin efterfølger, den sidste kongehylding i Viborg. Fra 1660 får Viborg fast garnison samt en borgervæbning med røde faner med kgl. navnetræk og krone, noget sammen med soldaternes og borgervæbningens øvelser at se på for skoledisciplene. Samme år eller lidt senere blev det en oplevelse for den unge Jens og den hele by at følge opførelsen af det nye, 3 stokværk høje og efter tiden pragtfulde købmandshus med krambod og 16 værelser, kældere, karnapper, blyindfattede vinduer, af bindingsværk med udskåret træværk ude og inde og »dragne« vægge, som den rige Hans Jørgen Majoner (»Hans Jørig«) lod bygge i stedet for 2 gamle ejendomme. Viborg katedral-

skoles virksomhed blev i første trediedel af 1600-tallet ofte meget forstyrret af pest og krige. Under Wallensteins indfald i Jylland 1629 flygtede rektoren bort, og skolen blev dårlig ledet. Men da høreren, Niels Jensen Aars, tog ledelsen og i 1635 blev rektor, genrejste han den således, at den betegnedes som fædrelandets ypperste. Han blev i 1637 gift med præstedatteren fra Tostrup-Roum, Dorthé Andersdatter Schytte, og døde som rektor 1672. I hans tid gik altså Jens Nielsen Hammer i latinskolen, hvor nu også dyrkedes hebraisk, vel-talenhed og verslære. Ældste klasse anvistes at dyrke matematik, astronomi, fysik, geografi, metafysik, etik og kirkehistorie i ferierne, et påbud, der vel for de fleste disciple ikke betød så meget. 1655 havde skolen to musiklærere, som bl. a. skulle »eksersere musicam gregoria-lum« og musikkens »fundamenter«. Skolen var nu delt i 8 klasser og begyndte om morgenen kl. 6. Fra 7—8 bønнемøde i kirken, fra 10—12 middagspause, 12—2 musik og sang, derefter endnu 3 timers under-visning undtagen onsdag og lørdag.

1667 oplever Jens Hammer den store brand, og 1672 bliver han student og indskrives 18. juli s. å. som akademisk borger ved Kø-benhavns universitet, i hvis matrikel hans navn er latiniseret: »Janus Nicola Hammer« fra schola Viburg«. 2. år efter, 1674 d. 30. septem-ber, bliver han cand. theol. med karakteren »mediocr.« (vist = haud illaud.). I København ser han vel Danmarks første avis: Den danske Mercurius, som siden 1666 udkom een gang månedlig på vers, redi-geret af mag. Anders Bording. De 5 år, 1674—79, har han muligvis været hører i Viborg eller degn ved en af kirkerne, en da meget almin-delig gennemgangsstilling til præsteembede, men 13. september 1679 bliver han kaldet til adjunctus et successor (hjælper og efterfølger) hos sognepræsten Niels Mikkelsen til Dollerup-Finderup-Ravnstrup, bliver ordineret 7. april 1680 og efter hr. Niels' død 1. august s. å. sognepræst. Han bliver nu eller var måske allerede gift med forman-dens datter, *Anna Nielsdatter Førkil*, f. c. 1650. I Falledsgårdes af-vekslende og skønne omgivelser af bakke- og sletteland, hede, skov og sø levede da disse præstefolk et sikkert jævnt og roligt liv, delende præsternes ret ringe kår i disse skattetunge tider og — som man må formode — med ret jævnlige besøg hos begges familier i Viborg, hvor Jens Hammer jo også har haft mange kendinge og venner fra sin barndom og ungdom, især — som det synes — blandt latinskolens lærere. En af hans studenterkammerater, dr. med. Niels Erichsen, f. i Viborg 1654, havde fra 1692 stor praksis i Viborg. Hans broder, mag. Christen Erichsen, præst i Viborg og byens historiker, har måske hørt til Jens Hammers omgangskreds. Da der i 1685 kom et nyt kirkeritual og i 1688 en ny alterbog, begge omtrent som nu, og samtidig de mange ugentlige og månedlige bededage blev afskaffet og erstattet med den ene årlige, 4. fredag efter påske, må vi tænke os gudstjene-sten året rundt foregået omtrent som nu, ligesom den nu brugelige præstedragt, kjole og krave, er nedarvet fra tiden efter reformationen og altså også brugt i 1600-tallet. Hans Thomissøns salmebog var for-ordnet (Kingos 1700). Omtrent jævnaldrende med Jens Hammer var

den sjællandske præst Laurids Olufsen Kok, som skrev den første danske sproglære. Hans samlinger til en dansk-latinsk ordbog er benyttet af hans ven, Peder Syv, som også i sin folkevisesamling 1695 optog Koks: Danmark, dejligst Vang og Vænge«. Enorm opsigt vakte i Jens Hammers præstetid Viborgpræsten Jacob Worm ved sine ubeherskede, men langt fra uberettigede angreb i udsendte flyveblade (pamfletter, smædedigte) på navnlig højere stående personer, endogså hans egen stedfar, Thomas Kingo, som var gift 3 gange, 2. gang med præsteenken Cecilie Worm, til hvem han skrev kærlighedsdigtet »Crysillos«. Han kunne optræde hovmodigt. Jacob Worm så sig arrig på ham og hans snobberi for kongen og skrev et smædedigt om ham. Kingo svarede igen i et digt med — efter tidens skik — voldsomme udtryk: Æsel, flakmund, svin, bøffel, okse o. s. v. Jacob Worm angreb også med rette bispen i Viborg, Søren Glob, svoger til Kristian V's elskerinde, Sofie Amalie Moth. Da Jacob Worm også angreb kongens ægteskabelige utroskab, blev han 1691 dømt fra livet, men slap med forvisning til den danske koloni i Indien, Trankebar, hvor han blev en nidkær hedningemissionær og meget anset. For at fremme mådehold og sparsommelighed til gavn for den nødstedte statsøkonomi udstedtes i årene 1682—85 forskellige forordninger om indskrænkninger — dog lempede for adel og rangspersoner — i klædedragt, hus-(senge-)udstyr, måltider og gaver, deltagerantal ved bryllup o. a. gilder o. s. v. Nydelsesmidlerne kaffe, te og chokolade samt ris var begyndt så småt at komme frem og blive kendt, men mange bekæmpede brugen som skadelig. Endnu 1708 skriver et jydsk blad om »den landsfordærvelige Caffedrikken«, som gør folk fattige. Også tobaksrygning var med søfolk og amerikafarere begyndt sin sejrsgang i Europa, men var i begyndelsen ikke fint. På landemodet (præstemøde) i Viborg 1685, hvor vel også Jens Hammer har været tilstede, udtales: Nogle præster på landet må høre meget ilde, fordi de udi offentlige bryllup og værtskaber af ful vane smøge tobak ligesom bønder og andre gemene folk, som ikke en hæderlig præstemand, der skulle være et eksempel for andre, ret egner og anstår«. Da tyrkerne i sommeren 1683 belejrede Wien, er sikkert også i Danmark den gamle frygt for, at tyrkerne skulle udbrede deres magt over hele Europa, påny bluset op, og det må have været med lettelse, at budskabet om efteråret s. å. om den polske kong Johan Sobieskys sejr over tyrkerne blev modtaget. — Da Jens Hammer dør 12. maj 1698, findes i boet iflg. Nørlyng herreds skifteprotokol i rede penge 3 mk., sølvtøj 19 rdl. 1 m. 4 sk. Til deling ialt (med kvægbesætning, møblement o. s. v.) godt 103 rdl. Det tyder ikke på stor velstand, som i de svære tider heller ikke var at forvente. De fleste præsters »Sterfbo« (sterben = død) viser fattigdom, kontanter og guld sjælden, oftest lidt sølvtøj.

Enkemadame Anna Førkil Hammer er efter sin mands tidlige død, kun et par og halvtreds år gammel, med sine 4 børn, 16—11 år gamle, sikkert flyttet til Viborg, hvor sønnen Niels, 15 år, vel allerede gik i latinskolen. Fra nytår 1701 oplevede de den mærkelige tidsforandring, da man her i Danmark gik bort fra den i århundreder brugte

julianske kalender og antog den i de fleste europæiske lande allerede autoriserede gregorianske, idet man efter den 18. februar skrev 1. marts. Efter »den nye stil« grønnedes skoven en halv snes dage senere end før, så det ofte kunne knibe for ungdommen at finde udsprungne bøgegrene til at »udmaje« stuer, kirken og »majstangen« med, hvor omkring dansen gik den lyse forårsaften. »Den nye stil« indførtes på henstilling af den berømmelige astronom, fysiker, matematiker, opfinder, accessor i højesteret, borgmester i København, Ole Rømer, som også sidst i 1600-tallet fik indført et forbedret politi-, post- og brandvæsen, samt gadebelysning, kloak og renovation i hovedstaden, opmåling af alle hovedveje og opstilling af milepæle, ens mål og vægt, samt udarbejdede en ny matrikel og jordvurdering o. s. v. Han beregnede i 1676 lysets hastighed. — Anna Hammers yngste søn, Søren, kommer i skræderlære og bliver skrædermester i Viborg. Døtrene Ide Kirstine og Ide Johanne bliver gifte med mænd fra fjernere egne, muligvis landmænd, som kan have været gæster på Viborg snapsting og i den tid boet hos madame Anna Hammer, der vel som så mange fattige præsteenker har måttet forøge sin ret ringe pension, c. 20 rdl. årligt, udredet af efterfølgeren i præstekaldet i Dollerup, ved at yde tilsende i landstingstiden logi og traktement.

Jens Hammers og Anna Førkils ældste søn, *Niels Jensen Hammer*, f. 4. juli 1683 i præstegården i Falledsgårde ligesom de øvrige søskende, bliver student i Viborg 1706, 23 år gammel. Han har vel som så mange ubemidlede disciple måttet hjælpe på økonomien som løbedegn i omegnen. Efter endt skolegang bliver han fast sognedegn i Dollerup-Finderup-Ravnstrup og to år senere i Daugbjerg-Mønsted vest for Viborg (1708). Samme år, 20. august, vies han til *Sophie Amalie Bruun*, som vi ikke ved nærmere om. Daugbjerg dås (»døjsen«), 71 m, med vid udsigt over hedelandskaber var hjemstedet for bjerg- og ellefolk, og egnens folk vidste at fortælle om deres koglerier, når folk forsøgte at hente de rige skatte af guld og sølv i døjsen o. m. a. 1711 flytter han med familien til Viborg som hører ved latinskolen. Her bliver de sidste 3 børn født, der var i forvejen 4, der døde som små. Trods ringe økonomiske kår og deraf følgende ekstraarbejde har han dog kunnet tilegne sig nogle teologiske kundskaber, måske delvis hos skolens lektor, og derefter afslutte sit studium ved Københavns universitet, hvor han 8. juni 1716 bliver cand. theol. med *haud illaud.*, 33 år gammel. I universitetets matrikel for 1720 d. 13. juni læses (på latin) om, at »Nicolaus Hammer, coll. (hører) scholæ Viburgensis« sammen med 43 andre har bestået den første akademiske grad, *lauream* (eller *baccalaureus*) inden *magister*graden, som han dog ikke senere, som vel påtænkt, får tid eller kræfter til at tage, idet han s. å. d. 2. oktober kaldes til sognepræst til Janderup-Billum ved Varde, Ribe stift. Hans mor, Anna Førkil Hammer, havde altså denne glæde før sin død 11. oktober 1722, 70 år gammel. Niels Hammers formands enke i Janderup, Maren Hebo, datter af Niels Nielsen til »store Hebo« (i sognet) og Elisabeth Pedersdatter fra Al præstegård, måtte Niels Hammer svare pension (s. 30 rdl. årligt) i flere år.

Hun har vel nogle måneder, som loven tillod, haft sit enkesæde i præstegården i Janderup, thi først næste forår, 1721, d. 27. marts, ankom Niels Hammers hustru og deres børn til Janderup fra Viborg.

Frederik IV's krige med Sverige i de to første decenier af 18. århundrede havde tilfølge økonomisk nedgang og megen fattigdom, og de enkelte sognes »stodderkonge« fik nok at gøre med at anholde og hjemsende de mange omstrefjende udensogns betlere. 1733 indførtes stavnsbåndet for at holde fast på bønderkarlene, som herremændene skulle udtage til soldater i den nye, nationale hær. Samtidig blev hoveriet forøget og barbariske straffe mere almindelige. Den udpinte, meget lidt gødede jord gav kun få fold (c. 4), den var fordelt mellem landsbyens bønder efter godhed og beliggenhed med små agre, c. 5—20 alens bredde (3—13 m) og c. 50—flere hundrede alens længde, hver enkelt bonde kunne have snese af agre på vidt forskellige steder, så at den besværlige fællesdrift var nødvendig. Trods de efter freden med Sverige bedre tider, især for handelen (1732 østasiatisk compagni, 1733 erhverves St. Croix, 1736 en seddelbank, efterhånden betydelig skibsfart på Middelhavet), vedblev bondestanden at synke stadig dybere i fattigdom og elendighed, 1745 og senere igen raser en stor kvægepest, i kongeriget døde c. 300.000 stkr. kvæg, i hertugdømmerne flere. Stavnsbåndet udvides (fra det 4. leveår). Men en ny tid med forståelse af bondens værdi som menneske og statsborger begynder at gry. 1721 lader Frederik IV bygge 240 nye gode skoler på krongodserne (rytterskoler), og Kristian VI påbyder 1739 forbedret skoleundervisning og skolebyggeri overalt i landet. Efter 1750 begynder nogle få godsejere på øerne at afløse hoveriet med en pengeafgift og gøre bønderne til arvefæstere, og 1769 stiftes »Det kgl. Landhusholdningsselskab«, 4 år senere Veterinærskolen i København (+ senere Landbohøjskolen), hvorefter man endelig kom kvægepesten tillivs. — I 1700-tallet vinder omsider de nye drikke, kaffe, te og chokolade sejrrig indgang i højere kredse og hos borgerstanden i byerne, vel også på landet i præste- og degnehjem, hvor særlig stor fattigdom ikke forbød det, og de bidrager meget til et større mådehold med forbruget af øl og brændevin. Holberg († 1754) siger: »Nu kan vore hustruer og døtre gøre 10 visitter om eftermiddagen og komme ganske ædru tilbage«. En forordning 1783 bestemmer dog, at ved bøndergilder ikke måtte serveres vine eller kaffe, hvilket forbud dog atter ophævedes 1799.

Janderup (eller Jandrup, i middelalderen Jamthorp) ligger 7—8 km vest for Varde langs åen, hvor sydvest-storme og højvande ofte forårsager generende højvande. I en indberetning fra 1754 af pastor Niels Hammers søn og efterfølger skriver han: »— Særdeles fortælles om en overmåde stor flod, som om natten skal have gået op her i præstegården, så at folk og creature måtte flygte herfra, og skal præsten, da han stod af sin seng, have stået i vand indtil knæene, tillige berettes, at en gammel Qvinde, som så sig forladt i gården tillige med en ko, skal have betjent sig af et kar, som flød i gården, og af koen ved halen ladet sig drage efter de andre til Bandsbjerg, som

ligger højere på en bakke. Det må uden tvivl være sket i den store springflod, som kom om natten imellem 10. og 11. oktober 1634.« Ved Janderup var åen bred (40 m) og dyb, og endnu i 1600-tallet kunne købmandsskibe fra Varde efter sejladsen på Norge og Holland finde vinterleje ved Janderup kirke tæt ved åen. I de to præster Hammers tid i 1700-tallet kunne man støde på tømmer og pæleværk langs åen, hvor skibene kunne fortøje. Om en gammel forfalden skanse med volde og grave på åbredden i en stor bugt mellem Janderup og Varde siges i førnævnte indberetning: »Man siger, den skal være anlagt mod sørøverne, særdeles én, som kaldtes skipper Klement, der især skal have plaget købstaden Varde og omliggende egn, indtil han omsider blev fangen og fik sin fortjente løn«. — Varde, som krigen i 15- og 1600-tallet, de tunge skatter og flere ildebrande havde taget hårdt på, havde c. 1700 5—600 indbyggere og var helt igennem en bondeby, hvor fællesskabet, navnlig i markbrug og kvægavl o. m. a. forhold blev opfattet som en nødvendighed for samfundet, hvis regler for alt fællesskabet de fleste steder i landet nedskreves i »Vider« og vedtægter. I Varde blev de gamle »Vider« gentagne gange læst på rådhuset til efterretning for borgerne. Et nyt vidiebrev af 4. juni 1757 har blandt de 14 ansete underskrivere også den senere nævnte I. Stauning. Da sejlløbet efterhånden tilsandede, ophørte sejladsen, c. 1770 havde byen ingen skibe mere. Trods byens lidenhed havde den som alle købstæder siden reformationen en latinskole, hvis sidste rektor, Jens Sørensen Bach, gør indberetning til biskoppen om sin indsættelse d. 2. juni 1738 (Inauguration), hvorved »blev holden en liden musik udi skolen med et enstrument kaldet Regal (en slags orgel) og 3 fioler«, latinske og danske sange, en sirlig latinsk »oration« af provsten, »et ris af cathedra mig overleveret, og derpå — — trådte jeg i cathedra — — og holdt en liden latinsk Oration, blev sluttet med musik. Magistraten, hr. Borrebye, byfogeden (Johan Krag) — — såvel som og hr. Niels Hammer udi Jandrup var tilstede —«. Det var i henhold til den ny skolelov af 23. januar 1739, at latinskolen i Varde som i alle små købstæder blev nedlagt. Nu skulle intet barn på landet have over $\frac{1}{4}$ mil (c. 2 km) til skole, og bygninger måtte derfor opføres, også til bolig for de nye skoleholdere. Religion og læsning var påbudte fag, skrivning og regning frivillige mod nogen ekstra betaling af forældrene. Lønnen skulle iflg. et tillæg til loven (1740) fastsættes af de større lodsejere og blev derfor ret ringe, skønt »kongen formodede, at de behandlede skoleholderne således, at disse ikke skal gøre deres arbejde sukkende«. En »skolefundats« blev for Janderup sogn approberet af biskoppen 24. november 1741. Degneboligen fik tilbygget et par fag til skolestue. Foruden den sædvanlige degneløn af begge sogne får degnen nu af sit skoledistrikt lidt skolepenge samt tøv »til ildebrand og vintervarme«. De små børn under 8 år, som har for langt til en af skolerne i pastoratet, skulle »om vinteraftener af forældrene lære deres a-b-c og fadervor, bordlæsning, morgen og aftenbønner«. Læsekunsten var dog på den tid næppe kendt i alle bondehjem. Kun i c. 25 % af disse findes bøger (bibel,

salmebog, postiller, hist og her Arndts »Sande kristendom«, P. Dass »Katekismussange«, Brorsons »Troens rare klenodie«, »Tåreperse« af præsten Jørgen Rachløv, en meget yndet sangbog. Af verdslig litteratur »Danske kongers krønike«, »Holger Danskes krønike«, visebøger, »Bondepraktika«, Søren Mathiasens regnebog o. a.). Sognepræsten Niels Hammer har sikkert gjort sit til, at Kristian VI's skolelove nogenlunde blev efterfulgt i Janderup-Billum, og beboerne synes at have været velvilligt indstillet. I den langstrakte Janderup by, 2½ km lang, delt i øster-, midt- og vesterby, var der mange velhavende og selvejende bønder (ialt c. 30 gårde, 10 huse med lidt jord, 17 jordløse huse). I præstens indberetning 1754 siges, at »indbyggerne i Jandrup af omliggende kaldes (dog ligesom for skiemt) Jandrups adel, hvortil er årsag, at deres opførsel, både henne og hjemme, er i almindelighed mere reputerlig og civiliseret, end man gemenlig finder hos bønder. Man finder deres huse rene og pyntelige, uden til kalkede og af høje skorstene samt andre ting anselige, inden til ser man vel opredte og omhængte senge, samt tin, messing, kobber og stentøj at pryde væggene, de fleste have og en jernkakkelovn. De selv er zierlige i deres klædedragt, i sýnderlighed kvindfolkene. Mandkiønnet har calamanker eller i det mindste sribet hjemgjort tøj i undertrøjer, hvide skindvester og brune eller blå kioler af fint vadmel, nogle have endogså klædninger af klæde. Kvindfolkene holder sig især nette med fint lærred og kniplinger, kåber, fløjels-huer og pandestykker —«. Der var fra gammel tid forbindelse (gennem sejladsen) med Holland og påvirkning derfra. I 18. århundrede flygtede undertiden unge mænd fra militærtjeneste, mest til det frie Holland, stiftede undertiden familie, vandt ofte stor formue og anset stilling, men vedligeholdt forbindelsen med det gamle hjem gennem flere slægtled, hvilket havde stor kulturel betydning. En påvirkning udgik også fra proprietærgården Store Hebo (Heebo), 2 km mod øst på vejen til Varde, nu på c. 12 tdr. hartkorn, c. 150 tdr. land, tidligere vistnok større. Her boede slægter af et højere dannelsesstrin, men de holdt sig ikke for gode til at færdes mellem den jævne befolkning, for størstedelen selvejere. Da Niels Hammer kom til Janderup 1720, ejedes St. Hebo af en Simon Kristensen, der 1724 skænkede en lysekroner til kirken, hvilket måske kan tyde på et godt og venligt forhold til menigheden og præstefamilien. Han ejede kirken, som han også udstyrede med et »jerntralværk« (gelænder) til alteret. Han døde 1732, og året efter ægtede enken en kapellan i Varde, den s. 25 nævnte hr. Borrebye, der således nu blev ejer af gården og kirken, hvor han i det hvælvede tårn indrettede et ligkapel for St. Hebos besiddere. Han døde 1748. En senere ejer, Mads Rygaards enke, Maren Agerholm Jessen (præstedatter), ægtede 10. februar 1792 Byrge (eller Børge) Qvist, fætter til Niels Hammers sønnkone, Else Kirstine Krag. St. Hebo og Nørre- og Sønderhebo (navn af heden tæt ved) hørte til Hyllerslev by, ligesom Kiærup en del af Janderup sogn og vistnok oprindelig hovedbyen (12 gamle gårde og 3 »gadehuse«) med »sandbjerge«, opstået ved sandflugt. Hele sognet har gode, sandmuldede jorder, ofte lerblandede,

store engstrækninger langs åen, udstrakte heder mod nord med tørveskær. Yderst i sognet mod øst lå Grydvad mølle med stor dam og mølleri (også en stubmølle) og med krohold i møllegården, hvorigenem landevejen gik til Nymindegab fra Varde. Janderup kro lå ved åen, nær kirken, og her var færgebro, hvor også småskibe tidligere kunne indlade rug. Kirken af granit og tufsten, tårn med sadeltag, med 5 hvælvinger og oprindelig 2 indgange (mænd, kvinder), ligger på et højedrag lige ved dens nordlige bred. I kirken sås i Niels Hammers tid det ualmindelige syn af en himmel over døbefonten. Stolestadernes forstykker var prydede med snitværk i eg. En ejendommelig gammel skik brugtes endnu i Niels Hammers tid, at menigheden rejste sig for præsten, når han gik til og fra prædikestolen. Ved nordre side af kirkegården lå »kirkehuset« med 3 tdr. land, måske en gammel kirkelade (tiendekorn). Det var yderst tarveligt med hestestald i den vestre ende til kirkefolkets afbenyttelse. I østre ende en stald til en ko eller to med lo og lade. Midt imellem var beboelse med eet værelse, et lille snævert køkken og spisekammer. Et større rum med kakkelovn skulle i kirketiden stå til kirkegængernes rådighed. Billum (i middelalderen Bæluum = ved banken [oldnord. bali]) var oprindelig et pastorat for sig, men 1630 forenet med Janderup »på grund af begge kaldenes ringhed«. En del af Billumgårdene hørte under Hennegårds gods, men alt fæstegodset blev solgt til bønderne ved auktion i Varde 1748, mens Vardeborgmesteren Johan Krag var Hennegårds ejer. I Tarp og Kilst vestpå var nogen teglværksdrift af marskler (klæg), der måtte iblandes meget sand for ikke at revne ved lufttørring. Søfart og fiskeri var dér et betydeligt bierhverv, der var færefart ved Tarphage i nærheden af Vardeåens udløb. Den højtliggende Billum kirke er anselig og smuk, romansk af »Tuf« på granitsokkel. (Tuf, en let gulgrå stenart fra Rhinegnene, som også Ribe domkirke er opført af.)

Præstegården i Janderup var gammel og brøstfældig, men ret rummelig med kælder og kvist, daglig- og spisestue, studereværelse, soveværelse og flere mindre rum (pige-kammer o. s. v.), således som det fremgår af skiftet efter Niels Hammers hustru, Sophie Amalie, der døde 1738 d. 20. januar, 50 år gammel, efter at have skænket sin mand ialt 5 sønner og 2 døtre, alle fødte inden flytningen til Janderup, men kun 3 i live ved hendes død. I skiftet opskrives og vurderes alt, både inde og ude, af sølv bl. a. 5 skeer, af kobber: dørslag, tærtepande m. m. samt kedler med »deckel, hat og piber« til brændevinsbrænding, af messing: kerter, pande, potte, rivejern, morter med støder, lysestager, fyrbækkener og fyrfad, vægtlodder m. m., af tin: 9 store, 12 mindre tallerkener, suppefade asjetter, skåle, tepotte, spølkummer, sukkerbøsse, kruse o. s. v., af blik: tekedel, rivejern, trage, låg, øse, 7 sukkerbrødforme, tedåser (1 lakeret), lygte, lyseform, hængestage, af jern: bismær, knive, økse, fyrfade, madgaffel, skum-ske, gryder, pander, spid, ildtænger, ildfork, ildskuffe (til frembæring af ild fra komfuret til kakkelovnene), vaffeljern, obelatjern, uldsakse o. s. v. I fortegnelsen nævnes en håndkværn, timse (til sigtning af fint

mel), sennepskværn, »kjerne med staf«, dejgkar og dejgrulle, 1 »sprutbackelse form«, sylteglas, vinanker og brændevinsanker samt øltønder. Der nævnes 2 kakkellovne med jernfod og i »studerekammeret« en jernvindovn, her bl. a. også en ege-lænestol, 4 læderstole, et skatol med låse, i flere stuer spejle, skilderier, i dagligstuen bl. fl. møbler et nyt »sejerværk med hus«, et lakeret tebord og 1 claver (klavicord eller spinet). Sengene er overalt rigelig forsynede med stribede dyner og puder af olmerdug eller bolster. I »lulleammeret« en fyr-rulle med 4 stokke, 2 rokker, 3 garnvinder, i entreen 3 rejsepudehynder, en stor kappe med »dret og messinghager«, en brun dito med sort slag. Af »linnedt« nævnes en damaskes dug, flere drejlsduge, -servietter, -håndklæder, horgarns- og blågarnslagener og pudevår, også af taft og kattun, gardiner med kappe. Blandt vogne og redskaber finder vi haveredskaber og en »beslagen hauvogn«, høleer, lyngleer, segle (kornhøst) o. s. v. Af »læfuende creatur« har præstegården 1738 6 heste, 1 plag, 8 køer, 5 stude, 3 kalve, 1 tyr, 33 får, 1 so. På 49 (!) små agre på fællesjorden er sået ialt 128 skp. rug, vurderet til 50 rdl. —

I Niels Hammers lange virketid i det store pastorat kom pietismen fra Tyskland til Danmark og fremkaldte vækkelser hist og her, omkring 1740 i Ribe, navnlig på katedralskolen. Også enkelte landsbypræster blev »omvendte« eller sluttede sig til den herrnhuterske forkyndelse fra Christiansfeld med mildere krav uden bodskamp og sjælenød. Biskop Anckersen advarede præsterne mod »den fortørnelse og forargelse« for Guds kirke, som af urolige hoveder i København blev yppet. Hans efterfølger (fra 1741), Hans Adolf Brorson, var ganske vist pietist, men mild og forsonlig. Efterhånden ebbede vækkelserne ud (c. 1750). Det var en følge af pietistisk indflydelse ved hoffet, at Kristian VI 1736 påbød konfirmation og forberedelse hos præsten. Nogen opsigt i præstestanden har vel den ny missionsvirksomhed i Grønland vakt, som udfoldedes af præsten Hans Egede og hustruen Gertrud Rask (1721). Han var jævnaldrende med Niels Hammer og måske kendt af ham fra studieårene i København. Ribebispen H. A. Brorson (1741—64) var en betydelig salmedigter, hvis julesange sikkert har været kendt og brugt i Janderup, både i præstegården og i kirken. Han var i sit store stift en trods svagt helbred nidkær og flittig tilsynsmand. I sine indberetninger til kongen beretter han, at »præsterne fast overalt er ustraffelige mænd, ligesom de og upåklagelig forretter deres embeder«. — »Anno 1745, 29. september, festo Michaelis, visiterede jeg i Jandrup menighed. Sognepræsten Niels Hammer, en gammel redelig og alvorlig mand i embedet, forestillede (prædikede over) den sande ydmygheds rette art —. Præstens søn, som er hus-capellan hos sin gamle far, syntes også alvorlig og redelig i embedet«. — »1751, d. 25. april, som var Dominica misericordia, i Jandrup kirke. Den gamle sognepræst, hr. Niels Hammer, er svagelig og kan lidet eller intet udrette. Hans søn, hr. Jens Christian Hammer, som i nogle år har været hans personell kapellan og nu siden af Deres Kongelige Majestæt allernådigst er beskikket til sogne-

præst, på hvis lærdom og levned intet er at udsætte, prædikede opbyggelig om Christi hyrdeembede. Degnen, Henning Günther, studiosus, som har været noget hengiven til drik, hvorfor han og er blevet sat til rette, klagede præsten dennesinde ikke over — —«. — »1755, d. 7. august i Janderup kirke: Sognepræsten Jens Christian Hammer holdt en skikkelig (i datidens sprogbrug = dygtig) prædiken om omvendelsen. Ungdommen svarede også skikkelig. Degnen Henning Günther holder skole for det meste af hovedsognet, som han i de sidste åringer vel har forestået og været ustraffelig i sit levned. Skoleholderen i annexet Billum var præsten også fornøjet med, ligesom og medhjælper, hvoraf 3 er i hovedsognet og 2 i annexet, intet var at udsætte på«.

Niels Hammers datter, Frederikke Amalie, som døde 1758, 43 år gammel, 3 måneder før faderen, forblev ugift og har vistnok været svagelig, har vel dog kunnet med pighjælp styre hus efter moderens død 1738 og vel også, da hendes bror, Jens Christian, afløser sin far i embedet 1751 og gifter sig, kunnet hjælpe lidt til i huset. Det syvende og yngste af børnene, Oluf Faber, blev svagelig, muligvis noget epileptisk og havde til sin død i c. 40 års alderen som ugift sit ophold i præstegården, hvor han har kunnet hjælpe til ved forskelligt forefaldende arbejde i stald, mark og have, fiskeriet i åen, stuehusets ombygning o. s. v. 13. maj 1760 fandtes han død i en bæks udløb i åen, »hvor han må af en besvimelse være falden ud af bagstavnen af båden, efter at han havde røgtet åle-hammerne i åen«. Niels Hammer blev i sin alderdom svagelig »særdeles af stensmerter« og dør 1758. I »Danske samlinger«, 1 rk., 2. bind, s. 39, er anført: »Niels Hammer.

Her endte verdens jammer, ætat 75. P. C. 1758,
den salig hr. Niels Hammer, nat. 4. juli ao. 1683.

I Falledsgård sin fødesogn, i Dollerup sogn 1706
han lærte børn, i Daugbjerg degn, 1708—1711.

Sophie Bruun hun blev hans brud, d. 31. august ao. 1708,
med hende holdt han pagten ud, ad 12. januar 1738,
syv børn med hende Gud ham gav, 5 sønner, 2 døtre,
kuns 2 oplevede denne grav, sc: 2 sønner.

I Viborg han collega blev, ao. 1711,
men sognepræst ved kongens brev, af 2. oktober 1720,
for Janderup og Billum med, introduct. 3 adv. ao. cod.,
der lagde han sin sidste sved.

I embedet han viste flid,
ustraffelig i al sin tid.

Sot, armod, sorrig med
ham fulgte i hvert livets fjed.

Hans datter på hans hjerte lå
nu ved hans side i denne vrå.

Så ender livets rækketid

for Guds børn i en sejrstrid.« — Det har sikkert været degn

Günther, som har villet hædre sin gamle sognepræst med denne verificerede biografi.

Niels Hammers søn og efterfølger, *Jens Christian Hammer*, f. 12. december 1713 i Viborg, mens faderen dér var hører, undervistes hjemme af faderen, indtil han 6. august 1732 kom i Ribe skole, mens forfatteren, mag. Christ. Falster, var »Skoelemester«. Student 1734, cand. teol. i København 20. september 1742 med haud. illaud., attestats 1744, personel kapellan hos faderen 4. juni 1745 og kaldet 16. april 1751 til adjunctus et successor i Janderup-Billum pastorat. Antagelig samme år bliver han gift med *Else Kirstine Johansdatter Krag*, f. 25. november 1732, datter af borgmester, senere byfoged *Johan Krag* i Varde, ejer af Hennegård med 191 tdr. land ager, n. for den fiskerige Filsø, nær Vesterhavet, og vielsen fandt sted i Henne kirke, bryllupsfest på Hennegård. Brudens mor, Johan Krags første hustru, død 1738, og Krag nu gift 2. gang med Wibecke Endorf, datter af Hennegårds forrige ejer, Peder Nielsen Endorf, hed *Karen Jacobsdatter Qvist*, datter af *Jacob Mortensen Qvist* i Nykøbing, Mors, formentlig købmand ligesom hans far, *Morten Olufsen Qvist*, f. 1639, viet 1670 til *Anne Jacobsdatter*, f. 1647, † 1724, i hvilket år sønndatteren Karen har været 15 år og altså kendt farmoderen, medens hendes far og mor døde i Nykøbing allerede henholdsvis 1712 og 1720, hvorefter eller måske først efter farmoderens død 4 år senere Karen er kommet til Lemvig, hvor en bror var handelsmand og en søster gift med en købmand, og hvor hun 31. januar 1731 bliver viet til byskriveren i Lemvig, Johan Krag. Lemvig er delvis lavt beliggende, udsat for oversvømmelse ved højvande, i 1700-tallet efter den store brand 1684 en lille, fattig by med c. 80 gårde og huse. Karen Qvists barndomsby er altså Nykøbing, Mors, som er opvokset omkring Dueholm kloster. Byen havde c. 1700 omkring 400 indbyggere. 1715, da Karen var 6 år, hjemsøgte den af en stor ildebrand, og 1748 lagdes 48 gårde øde ved en brand. Det er Karen Qvists brodersøn, Børge, der som før nævnt, senere, c. 1790, blev ejer af St. Hebo.

Johan Krags ældst kendte ane og navne-stamfar hed *Rasmus Krag* og var sognepræst til Espe-Vantinge i Salling herred, Svendborg amt. Han må være født c. 1520 og har under sin opvækst sikkert været levende optaget af striden mellem katolikker og protestanter og andre af datidens store begivenheder, som fynbo vel særligt af Odense-bispen Knud Gyldenstiernes hjemførelse fra Norge af kong Kristian II, herredagen i Odense, hvor Sadolin var Lutherdommens forkæmper, »Grevens fejde«, Lybækkernes landgang på Fyn og ilde færd mod befolkningen (præsten Hans Madsen i Svanninge) og senere nederlag ved Øksnebjerg ved Assens. Som præst i Espe oplever Rasmus Krag den heftige strid i kirken om nadveren mellem de kryptokalvinistiske eller filippistiske (efter Filip Melancton) præster med professor Niels Hemmingsen i spidsen og de rent lutherske. På landemodet for Fyns stift (omfattede indtil 1803 også Lolland og Falster) 1579 forordnede biskoppen Niels Jespersen († 1587), at præsterne »ej prædike over een time« — »ved konventet holde sig fra liderlig og ublu snak, drukkenskab og unyttige disputser (navnlig ikke om nadveren)« — »forbyde deres hustruer overflødig, usømmelig klæd-

ning, især fløjlskraver, kamlotzkjortler, damaskes trøjer, høje oprette krumkraver o. s. v.«. Året efter fik præsterne anvisning på de prædikener, som skulle holdes på de forordnede bededage i anledning af en komet, som fik skyld for den heftige smitsot, som da rasede. Syvårskrigen med Sverige påførte hr. Rasmus Krag store skatter: Kopskat (penge pr. hoved), fetaljeskat (af fødevarer) og en sølvskat. Egnen omkring Espe med »Galgebakke«, 87 m, var også da velbefolket, frugtbar og skovrig. Syd på store herregårde, Fjellebro og Egeskov (opført 1554), Brahetrolleborg og Arreskov med stor sø. I Frørup sogn ad Nyborg til var den berømte »St. Regisse kilde«, hvortil stor valfart St. Hansaften fra hele Fyn og med stort kildemarked (H. C. Andersen: Kun en spillemand). S.ø. for Espe, halvvejs til Svendborg, ligger Stenstrup sogn med herregården Løjtved og i »Kildeløkken« en sundhedskilde. Rasmus Krags søn, *Gregers Rasmussen Krag*, f. c. 1550, kapellan c. 1575, bliver sognepræst i Stenstrup fra 1581 til sin død 1614. Han blev c. 1581 viet til *Elisabeth Tuxen*, præstedatter fra Vest-Skerninge og Ulbølle i Salling herred, Svendborg amt, og havde med hende blandt 7 børn sønnen *Knud Gregersen Krag*, f. c. 1582, blev først hører i Svendborg latinskole, i 1608 faderens kapellan og senere hans efterfølger i Stenstrup. Moderen døde c. 1590, og c. 1605 giftede pastor Gregers Krag sig med en præstedatter fra Ulkebøl på Als. I den sidste halve snes år af hans præstetid var Hans Knudsen (Wejle) biskop over Fyns stift. Han besad en betydelig teologisk lærdom og sans for at vække og nære de åndelige interesser blandt stiftets præster, men i kalvinistisk retning, hvis bitreste modstander og den ivrigste forkæmper for »den rene lære«, professor ved universitetet Hans Poulsen Resen (fra 1615 Sjællands biskop), fik Hans Knudsen efter adskillige retsmøder med mange præsters vidnesbyrd mod ham afsat 1615. Forud var flere kendte præstefolk, også en professor og en biskop, blevet afsatte som kilpistiske, og den rene lutherdom sejrede i statskirken over al »vrang« lærdom. I retssagen mod biskop Hans Knudsen Wejle nævnes ikke præsterne i Stenstrup, hr. Gregers og hans søn Knud Krag, blandt de, som bar vidnesbyrd mod ham.

Knud Gregersen Krag døde 1638. Hans søn, *Gregers Knudsen Krag*, f. 1617, blev student fra Odense katedralskole 1640, hvor han vel de sidste par år efter faderens død har haft ophold hos en søster Maren, gift med præsten ved St. Hans kirke i Odense, Peder Nielsen Falster, senere provst. 3. juni 1640 bliver Gregers Krag indskrevet i Københavns universitets matrikel under navnet Gregorius Canuti Cragius. 4. juni 1645 bliver han sognepræst til Vester Skerninge og Ulbølle, hvor i den gamle præstegård i Ulbølle hans farmor Elisabeth Tuxen var født og opvokset. Hendes far, *Jens Andersen Tuxen*, var født c. 1533, blev kapellan i Svendborg, fik 6. april 1556 kaldsbrev til Vest-Skerninge og Ulbølle af ejerinden til Rødkilde, samt provsten, Hans Madsen i Svanninge + 7 navngivne bønder (»de bedste i kirken«), i henhold til kirkeordinansen 1537. Ved enevældens indførelse 1660 blev menigheden frataget kaldsretten, som kongen nu udøvede. Jens Tuxens hu-

stru, *Eline*, ved vi intet nærmere om. Af deres 10 børn blev Niels senere faderens eftermand, medens Jens (eller Johannes) blev degn sammesteds. 1573 tillader Frederik II pastor Tuxen at flytte fra den dårlige præstegård i Ulbølle til en bedre gård i hans annex, Vest-Skerninge. I juli 1589 visiterer biskop Jacob Madsen — meget streng og irettesættende for dårligt levned og ivrig udrenser af papistiske levninger: røgelseskar, overflødige altre og »skarns«-altertavler med helgener og jomfru Maria o. s. v. — i Vest-Skerninge og Ulbølle, hvor både præst og degn får godt vidnesbyrd, ligeledes 1594 og 3. april 1599, stadig vel tilfreds, men nu er præsten »svagelig af alderdom« (66 år). I sommeren 1590 har hr. Jens vel — iflg. påbud til alle præster — fra prædikestolen i Vest-Skerninge og Ulbølle takket Gud, »fordi han så lykkelig og vel havde ført kong Jacob og gemalinde (prinsesse Anna af Danmark) til Skotland og den danske flåde tilbage igen« til trods for nogle københavnske hekses forsøg på »at forgjøre og omkomme kongens skibsflåde«. 1593—94 og atter senere rasede en pest med mange dødsfald (i Middelfart 500, i Nyborg 400), muligvis også pastor Jens Tuxen blev pestens offer 1604. I Nyborg lens skatteliste er i 1610 opført i V.-Skerninge 26 gårde, 1 mølle, 5 gadehuse (d. e. uden jord), i Ulbølle 24 gårde, 8 huse. Jens Tuxens søn og efterfølger Niels dør allerede 1613, og 32 år senere rykker altså hans søster Elisabeths sønnesøn Gregers Knudsen Krag som sognepræst (1645—81) ind i præstegården i Vester Skerninge. Af hans børn blev Kirstine og Maren gift med præster. Sønnen *Knud Gregersen Krag*, f. c. 1651, student fra Odense, indført i universitetets matrikel 20. juli 1674 som Canutus Kragius, bliver 1678 — efter ordination i St. Knuds kirke i Odense af Th. Kingo — kapellan hos faderen.

Vester Skerninge og Ulbølle ligger midtvejs mellem Svendborg og Fåborg, i nærheden det skønne Hvidkilde med den c. 2 km lange sø med holme. Hele egnen nordpå er meget skovrig og med søer og flere herregårde. Kystlandet mod syd er bakket med herlig udsigt over det fynske øhav mellem Als og Langeland. På pastor Gregers Krags tid prydedes egnen vel af de fleste af de nu sløjfede oldtidsminder, et enkelt gravkammer syd for Ulbølle med stor overligger på 3 sten ses endnu, på præstegårdsmarken fandtes 3 jættestuer. I Ulbølle, oprindeligt hovedsognet, er prædikestolen (fra 1650) kirkens største prydelser, overalt smykket med i eg udskårne figurer og løvværk, på nederste kant udskåret navnet: »Gregorius Canuti Kragius P. L.« (stedets præst). Kirkeklokken fra 1661 er også mærket med Gregers Krags navn ligesom kalken (bægeret) i V.-Skerninge (fra 1645). Prædikestolen her (fra 1656) med billedhuggerarbejde bar ligeledes Krags navn. Den i Ulbølle kirke senere ophængte lille klokke med indskriften: »På Ulbølle sognebeboeres bekostning har Baltzar Melchior støbt mig 1652«, var anskaffet som bystævne-klokke og hang oprindeligt ved gadestævnepladsen med asketræer, i 16—17-tallene langt overvejende de almindeligste træer på kirkegårde og bystævner (jvnf. oldtidens »Ygdrasil«, en ask, et helligt træ).

I efteråret 1657 — i pastor Gregers Krags 12. præsteår — efter Frederik III's ubetænksomme krigserklæring til Sverige, rykkede svenskekongen Karl X Gustav gennem Holsten og Slesvig ind i Jylland, og i den hårde frostvinter efter nytår 1658 videre over det tilfrosne sydlige Lillebælt over Brandsø til Fyn, hvor han 30. januar gik i land n. for Assens med 9000 ryttere, 3000 fodfolk og en del artilleri og træn. Samme aften og næste dag spredtes en stor del af styrken over hele Fyn, hvor navnlig herregårdene og præstegårdene fik indkvartering, medens resten straks gik videre over isen til Taasinge, Langeland, Lolland, Falster og Sjælland, hvor Frederik III måtte indgå på den forsmædelige fred i Roskilde med det smertelige tab af de gamle danske landskaber i Sydsverige. Så meget harmfuldere følte vel Karl Gustavs brud på freden i august s. å. og hurtige erobring af hele landet undtagen København. Overalt plyndrede de svenske korn og kvæg, fældede meget tømmer og brandskattede befolkningen. Fyn måtte underholde 14 rytter- og fodfolksregimenter foruden artilleri, tros m. m. En del af beboerne søgte beskyttelse mod alt for store ødelæggelser hos de indkvarterede svenske mod ekstrabetalning (»salvegarde«), men alt for ofte blev gårde og huse afbrændte (»lagt øde og i bund og grund fordærvede«), og alt bortrøvet. C. 1. november 1659 blev danske og hollandske hærstyrker landsat i Kerteminde og ved Middelfart, forenede sig ved Nyborg, hvor svenskehæren led et afgørende nederlag 14. november. De sidste småflokke af svenske soldater hist og her i Sydbyn blev nu overfaldet af den mishandlede og hævnlystne befolkning, mange slået ihjel og nedgravede i moser og kær. Fyn havde lidt meget, en masse mennesker døde af sår og mishandlinger eller af sult og sot, »alt udi Fyn og Langeland haver været og endnu findes i yderste armod og elendighed, en stor mangel på korn, kvæg og bæster med andet mere«. Skarer af betlere drog gennem landet. De mange tunge skatter efter krigen gjorde yderligere kårene ringe, også i Gregers Krags pastorat, der dog ikke var værst medtaget. Trods Salling herreds præsters indsendte protest mod forordningen af 1663, at præsterne over hele landet skulle »købe« og betale deres præstegårde, og forsikringer om, at »sognene er forarmede, mangan præst kan ikke have sin underhold deraf — de er i bundløs gæld, yder mange steder afgift til fattige fader- og moderløse præstebørn o. s. v.«, måtte »indløsningen« dog betales, ved embedsskifte refunderes formanden eller hans arvinger af efterfølgeren. 1674 fødte Maren Olufsdatter i V.-Skerninge et dødfødt pigebarn, et misfoster, vanskabt på hovedet. Regeringen befalede, at Sjællands biskop og teologerne skulle afgive betænkning om, hvad der »gudeligen kunne anordnes, eftersom aldeles ingen tvivl er, at Gud den allermægtigste jo højiligen fortørnes over den store »Hoffart« (hoffærdighed), som menneskene udi denne tid følger, særdeles med deres klædebon, toppede luer og anden letfærdig dragt, så at endog Gud i Himlen sin særdeles mishag til sådant ved underlige fødsler og adskillige tegn tid og ofte giver tilkiende«.

Efter Gregers Krags død straks efter nytår 1681 begunstiger kon-

gen sin skomagere søn som Krag's efterfølger. Sønnen Knud Greger- sen Krag, som de sidste par år havde været faderens kapellan, fun- gerede formentlig en tid videre, men bliver 24. oktober 1682 kapellan hos hr. Peder Nielsen Esterbøl i Søndersø i Nordfyn, hvor han efter dennes død 1688 bliver hans efterfølger og året efter, 10. november 1689, gift med den unge enke, f. 1656, Anna Rasmusdatter, datter af sognepræst i Lumby n. for Odense, Rasmus Antonsen (eller Andersen) Svitzer, født i Odense, hvor faderen Anton Svitzer, oprindelig løjtnant ved de kejserlige hjælpetropper, havde nedsat sig som købmand og blevet gift med datteren af en — muligvis købmand — Lime. Under sit tidligere studium ved Københavns universitet omtrent samtidig med Jens Hammer fra Viborg oplever Knud Krag borgersønnen Peder Schumachers hurtige stigen og bratte fald og den unyttige og kostbare skånske krig (1675—79), og som sognepræst i Søndersø deler han det hårde skattetryk og svigtende indtægter med næsten alle præster (og degne) og må ligesom tidligere hans formand ad rettens vej fremtvinge godsejeren til Dallunds pligtige ydelse (6 tdr. byg årlig). Præstegården var meget brøstfældig, men kirken, af granit, helliget St. Peder og St. Poul, anselig, oprindelig romansk stil, senere ombygget og tilbygget i gotisk stil med de sædvanlige tvende indgange for mænd og kvinder. Kirken har 4 hvælvinger og to tværskibe med begravelser for Dallunds ejere. Tårnet, oprindelig med sadeltag og takkede gavle, blev 1753 erstattet med et 4-kantet teglhængt spir med stang og fløj. Egnen var rig på oldtidsminder, især bør nævnes Glavendrupstenen med skibssætning og 2 gravhøje og en indskrift på 240 runer. Den lå i Knud Krag's tid henslængt i en fordybning ved et markskel, men er nu oprejst på sin rette plads. Byens gårde var oftest 3-længede, åbne mod vejene og omgivet af store humlehaver, ofte med flere hundrede eller tusinde høje stænger, så at byen i humletiden var næsten helt skjult bag humlerankerne. Det fynske øl, især »Thor- månedøl« af ½ td. malt til 1 td. øl var særlig berømt og holdbart. Most af æbler og pærer, blommer og slåen var en yndet drik. »Hele bymarker var tilsæt med boghvede«, hvoraf beredtes »skønne boghvedegryn til — navnkundig spise«. Pråsekage af havre med varm sovs af sirup og smør, samt rygeost, æbleflæsk var også særegne fynske spiser. Ved Dallund, omgivet af en skøn park med sø, lå en berømt sundhedskilde. Egnen havde ikke større skove, men en del eng og mose. 1688 opgiver Knud Krag blandt sine indtægter tiende af 60 gårde, følpenge, bipenge samt en lime hør eller hamp, højtidsoffer (c. 24 rdl.), påskerente 20 æg fra helgårde, 10 fra halvgårde. Jorden var fordelt mellem bøndernes med 34 småagre. Præsten har nydt 6 tdr. byg af Margård og 6 af Dallund. Knud Krag må have nydt stor anseelse blandt kolleger og venner i Nordfyn og i Odense. I hans kirkebog er indført: »Den 5. oktober 1690 blev min lille datter, Elisabeth Kirstine Knudsdatter Krag, født under skorpionen (-s tegn) og blev døbt onsdagen d. 22. oktober af Hr. Rasmus Madsen, provsten i Eilby, og velbårne fru Ide Rathløf (fra Langesø) bar barnet, og var der 18 præster til hendes barsel foruden 5 adelige personer og

andre fornemme folk. — Anno 1692. Mathis dag, som indfalder d. 24. febr., blev min lille søn Gregers Knudsen Krag født og blev holdt til dåben af landscommissær Otte Pedersen, magister Elias Naur, mester Thomas Birkerod (rektor) og begge borgmesterkonerne fra Odense.« Sønnen døde vistnok som ung præst. I januar 1698 dør madame Anna Krag og bliver 28. januar begravet i kirkens nordre kapel. Samme år vies Knud Krag til *Else Christensdatter Lime*, datter af rådmand (og formentlig købmand) i Odense *Christen Hansen Lime* og hustru *Anna Jacobsdatter*, som blandt 7 børn havde sønnen Hans Christensen Lime, † 1727, vistnok som præst i Odense og begravet her i St. Knuds kirke ligesom tidligere (1688) faderen og (1724) moderen. Da Knud Krags første kones farmor var en Lime, kan han i flere år have haft kendskab til og vel venskabsforbindelse med rådmandsfamilien Lime i Odense. I sit ægteskab med Else(-beth) fik han 3 sønner, hvoraf Johannes (eller Johan) blev født c. 1704. Nogle år før sin død har Knud Krag sikkert med tilfredshed hilst ophævelsen 1702 af øernes vornedskab.

Da Knud Gregersen Krag dør 1710, har den unge enke Else Lime formodentlig rejst hjem til moderen i Odense med sine 3 smådreng. Byen var nu inde i en begyndende opgangsperiode og havde c. 4000 indbyggere. 1720 lod Frederik IV St. Hans nedlagte kloster ombygge til det nuværende Odense slot, hvor han døde 1730. 3 år senere gifter præsteenken Else Lime sig med C. Høyer, resid. kapellan i Maribo, men han dør allerede i juni s. å. Else Limes 3 børn, Christen, Jacob og Johan Krag, var imidlertid efter endt skolegang i Odense latin-skole, kommet i stilling, og Johan, byskriver i Lemvig, allerede gift. Da han senere ved sit 2. ægteskab bliver ejer (1743) af Hennegård, har Else Lime vistnok taget ophold her (som husbestyrerinde?), hvor hun dør 1754.

Johan Krag blev efter 8 års ansættelse i krigskancelliet by- og rådhuskriver i Lemvig og herredsskriver til Skovborg herred, og her i Lemvig vies han altså 31. januar 1731 som nævnt til Karen Jacobsdatter Qvist. 26. februar 1734 beskikkes han til by- og rådhuskriver i Varde og herredsskriver til Vesterherred, Ribe stift. 25. maj 1736 gøres han, som nu også benævnes hospitalsforstander, til vicerådmand og senere borgmester, hvilken stilling han siden bytter med byfogedens. Ved sit giftermål 1743 med Wibecke Endorf fra Hennegård bliver han ved hendes fars død få år senere ejer af denne store gård, hvor hans mor, Else Lime, som nævnt, får sine sidste års otium og vel har været en af deltagerne i sønnedatterens Else Kirstines bryllupsfest på Hennegård efter vielsen til sognepræst i Janderup Jens Christian Hammer. Byfoged Johan Krag døde 1758, og året efter gifter enken Wibecke Endorf sig med Sebastian Wøldike til Visselbjerg.

Pastor Jens Christian Hammer bestyrede som sin far sit embede alvorligt, redeligt og dygtigt med god lærdom og var i det hele en flittig og virkelysten natur med interesser ud over de kirkelige. I den flere gange tidligere nævnte beretning om sognet fra 1754 skriver

J. C. Hammer om de mange høje, »som jeg tror nok er hedenske begravelser. — 1750 lod min fader en af de største høje (på præstegårdsmarken) planere og udkøre, hvorudi var over 500 læs jord (i små vogne). Inden i højen var en stendynge, hvorudi var 22 læs sten — indeni en mængde brændte ben« og en »kårde«, $\frac{1}{2}$ m lang, af en slags metal af rød og gul kulør (bronze eller guld). — »Ved siden fandtes en urne, hvorudi var af samme metal tvende små-hjul med en trind stang imellem, henved en finger lang, og hjulene så store som et 10 skillingsstykke. Midt fra den liden stang gik atter en anden stang af samme længde — —.« Indberetningen er skrevet med en fast og god, gotisk skrift og undertegnet med navnetrækket

Han anlagde også et teglværk på marskler af den almindelige slags på egnen, små og kun til forsyning af et enkelt byggeforetagende, det var jo i selvforsyningsens tidsalder. Jens Chr. Hammer kunne altså selv lade brænde og komme billigt til de sten, han fik brug for, da han efter faderens død 1758 ombyggede stuehuset, hvori mange år efter kunne ses sten med mærket J.N.C.H. Også lod han til eget brug brænde jydepotter, uglacerede, sorte gryder, potter, fade o. s. v., som fra arilds tid blev tilvirkede af kvinder (»potte- eller grydepiger«) flere steder i Jylland, især i Vardeegnen. Ved præstegården har været anlagt en have med køkkenurter, frugtbuske og frugttræer, navnlig æbler og rødægte kirsebær. Muligvis har de fleste af gårdene under den før nævnte påvirkning fra Holland og St. Hebo også haft større og bedre haver end de sædvanlige »kålgårde«. For yderligere at forøge præstekaldets beskedne indtægter, drev Jens Hammer, vel også i egen person, fiskeri i åen, der vrимlede med laks, aborrer, ål o. m. a. Men ejeren af Visselbjerg i Alslev syd for åen, Sebastian Wøldike, svarede som stor lodsejer ved åen skat af »3 tdr. fiskerihartkorn« og kunne ikke tåle andres fiskeri. Han var desuden stridslysten og førte mange processer. I 1762 stævnedes han da Hr. Jens Hammer og en proprietær Søren Rygaard til Hessellund for retten. Deres sagfører, Kjeld Christensen til Vrøgum, leverede et godt indlæg. Ved herredsretten 5 marts 1762 og ved landstinget 18. januar 1764 kendtes for ret: »Wøldike må drive sit fiskeri i åen med vodtræk over hele åen og dertil have sin fornødne gang for sig og sine tjenere på begge sider af åen — —.« — »Pastor Hammer kendes berettiget til ud for sine rebdragne jorder at fiske til midtstrøms,« og Rygaard får samme ret. Wøldike får en mulkt på 4 rdl. for sine »fremførte expressioner«, der erklæres for døde og magtesløse. Han har

altså været grovmundet i retten og i sine indlæg. Sagfører Kjeld Christensen idømmes af samme grund også en mulkt, dog ringere, 2 rdl.

Der kan næppe være tvivl om, at man hos de velbegavede, interesserede og praktiske præstefolk i Janderup i årene 1720—70 også har haft sindet åbent for tidens rørelser og litteratur. I Ribe virkede I. C. Hammers gamle lærer, den meget dygtige og ansete skolemand og rektor Christian Falster († 1752), som skrev satirer i smag med Holbergs komedier og epistler, og i samme by henlevede Ambrosius Stub, sandsynligvis Johan Krag's skolekammerat fra Odense, sine sidste leveår (1754—58) som privatlærer for det højere borgerskabs børn og bekendt for sin frodige versproduktion. Hertil kom Brorsons salmedigtning, altsammen sikkert kendt i Janderup præstegård samt foruden religiøse og historiske skrifter vel også en del lettere underholdningslitteratur, i 1700-tallet forøget med flere ret yndede: Ærens tornevej (eller skytten Bryde), Ridder Røds historie, Molboernes vise gerninger o. fl. Også Holbergs skrifter har vel været kendt af præstefamilien. Fra 1749 udkom E. H. Berlings »Kiøbenhavnske Danske Post Tidende«, senere under navnet »Berlingske Tidende«, som indtil 1832 udkom 2 gange ugentlig. Enkelte tidsskrifter, oversættelser eller efterligninger af udenlandske »Spectator« udkom også omkring midten af 1700-tallet. Om man på den tid har holdt aviser og tidsskrifter i Janderup præstegård, vides ikke, men er muligt. De to pastor Hammers virketid faldt i paryk- og rokokotiden (c. 1680—1780), hvilket vel i nogen måde har præget beboernes udseende og fremtræden. Det var også de hvidskurede, sandstrøede gulves og de blankpudsede messinghåndtags og messingspyttebakkers tid. Jens Hammers nye stuehus fra 1758 har naturligvis været endnu bedre indrettet end det gamle, brøstfældige. Den nye husfrue siden 1751 fra det velhavende byfogedhjem i Varde har vel i nogen grad moderniseret hjemmet med enkelte nye møbler, potteplanter (pelargonier, gyldenlak o. s. v.) i vinduerne, i dagligstuen en lille bogsamling af tidens litteratur, foruden præstens mere faglige i hans eget værelse med blækhorn af bly, urværk med hus og piber (merskums med sølvbeslag kom først i almindelig brug c. 1790). I køkken og fadebur har husmoderen som part af sit gode udstyr muligvis forøget inventaret med en kobberkedel o. a. kobbertøj. Tin- og træservicet har fru Else Kirstine nok fået suppleret med mere stentøj, fajance og porcellæn, og i skab i dagligstuen har de få sølvgenstande fra Niels Hammers tid vel fået selskab af flere skeer, bægge, tumlinger o. s. v. »Brændevinstøjet« har sikkert også været i gang af og til og masken eller spølet ligesom affaldet fra ølbrygningen brugt til kvæg- og især grisefoder ligesom andre steder. 1773 forbydes al hjemmebrænding, alt brændevinstøj skal afleveres, og kobberet bliver erstattet med gangbar pris.

I året 1770, d. 28. marts, dør Jens Christian Hamner i Janderup, 57 år gammel, og hans enke »madame Else Kirstine Hammers«, er vistnok i løbet af året flyttet til Varde med børnene, hvor hun og hendes store døtre: Catrine Sophie, 18 år, Vibecke, 17 år, Frederikke

Amalie, 16 år, og Else Kierstine; 14 år, sandsynligvis har skaffet sig indtægter — foruden sin årlige pension fra eftermanden i Janderup, 40 rdl., — ved håndarbejder, tjeneste ude eller ved privat undervisning af småbørn. Catrine Sophie blev gift 1778, medens Vibécke, som i folketællingslisten 1801 nævnes som syjomfru i Skovbogade 14 (nu Storegade) og holdt tjenestepige, i året 1803, 50 år gl., bliver gift med grosserer og brændevinsbrænder Nikolaj Stauning, f. 1751, † 1810, enkemand med 2 døtre og søn af farver og avlsbruger Jens Stauning og hustru Anna i Brogade 8 i Varde. De to yngste af præstedøtrene forblev ugifte og døde henh. 1815 og -20 i Varde, omtr. 60 år gamle. Et af de yngste børn, Johan Kragh Hammer, dør i Varde 5. juli 1771, 7 år gammel. Datteren Nicolette bliver c. 1783, 24 år gl., gift med den 27-årige købmand i Varde, senere havnekommissær, eligeret borger, Peder Sørensen, Skovbogade No. 115, anset og sikkert økonomisk vel situeret. De 4 eligerede borgere bistod magistraten med skatteligningen, revision o. s. v. 1779 hjemsøgte det overvejende stråtækte Varde af en frygtelig brand, men i 1792 var endnu 85 huse stråtækte. I 1801 holdtes hos Peder Sørensen i Skovbogade, nu No. 6. 2 tjenestepiger, 1 gårdskarl og 1 gårdsdreng. Peder Sørensen døde 1830. Iflg. folketæll. 1834 bor enken, Nicolette, 75 år gl., i Skovbogade 110 B, levende af »håndhændering« og vel nogen kapital efter manden.

Md. Else Kirstine Hammer har vel alt i alt kunnet klare »dagen og vejen« nogenlunde, dog vel uden større økonomisk evne til at lade sønnen *Niels Jensen Hammer*, 7 år ved faderens død, senere fortsætte undervisningen i Ribe latinskole, men hendes svigersønner har muligvis støttet hende noget. Niels bliver i hvert fald student, omtales senere som baker, synes altså ikke at have haft lyst — evner manglede han ikke — til teologisk eller andet studium ved universitetet, men fra c. 1782 bliver han skoleholder i Aabenraa (befolkningen i by og omegn siger ofte Affenraa), hvor han 11. april 1785 bliver gift med *Christine Jessen Enemark*, f. 20. juli 1760, datter af *Niels Jessen Enemark*, som var »Kaadner« (Husmand uden jord) og tømrer i Kolstrup, nu en forstad til Aabenraa, og *Metta Christina*, datter af daglejer *Matthias Hansen* i Aabenraa og *Cathrina Peters*. Aabenraa — den gang c. 2700 indb. — ligger meget smukt inderst ved den brede fjord, omgivet af banker med bøgeskove og med kraftige fald mod fjord, enge og gode agre. Ad »Ramsherred« og Slotsgade med endnu mange gamle gårde og huse, hvorfra en mængde karnapper tittede frem, kom man til slotsmøllen og Brundlund slot, bygget af dronning Margrethe, nu amtmandsbolig. Aabenraa var dengang en rigtig skipperby med store rederier og mange skibe i søen. Student og skoleholder Niels Hammer synes at have været af en urolig og ustadig natur. Han forlader den smukke by og flytter som skoleholder og degn til Vejle, også med smukke og historisk minderige omgivelser (Jelling). Trods skolelærernes i almindelighed slette kår synes Niels Hammer at have klaret sig nogenlunde i Vejle og været vel anset, da han ellers næppe ville have kunnet få sin yngstfødte søn båret over dåben 1797

af sognepræsten, provst Schiøtts hustru eller fået ham opkaldt efter provsten: Jens Riddermann Schiøtt Hammer. De store og skelsættende begivenheder i disse sidste tiår af 1700-tallet, herhjemme især vedrørende bondestandens frigørelse og fremgang, i udlandet den franske revolution og Frankrigs krige mod koalitionsmagterne, kunne nok sætte tanker og drøftelser i gang, kunne i al fald næppe blive helt upåagtede selv i familier, som kunne have nok af slid og bekymringer for dagligt brød eller andre besværligheder. Men heller ikke Vejle kan fastholde Niels Hammer. 1797, d. 18. oktober, fremsender han en skrivelse til biskop Middelboe i Ribe med anmodning om forflyttelse til et degnekald, og i foråret 1798 bliver han da kaldet til degn og skoleholder i det mere umilde, af heder omgivne vestjydske He og No. Her i Hardsyssel var på dette tidspunkt c. 35 % af degnene studenter og c. 16 % præstesønner. Degneboligen med skolestue lå i Halby (eller Haalby), 1½ km fra He kirke. 1550 var No kirke blevet nedbrudt og materialerne delvis benyttet til udvidelse af He kirke med et sideskib, der fra da af kaldtes og endnu kaldes No kirke. He ligger 7—8 km n. for Ringkøbing med mod vest lavt liggende, jævne og sandede jorder, mod øst heder. Til degneembedet hørte et »degnebol« på 4 tdr. land, så der kunne holdes en ko eller to, et par får og nogle høns. I henhold til Kristian VI's skolelov af 1739 og fundatsen for He og No sogne af 30. april 1741 var der blevet bygget en 4 fags skolestue til degneboligen, sikkert af bindingsværk med lervægge og stråtag. Der var fællesgang mellem skolestuen og lejligheden: et par stuer samt køkken, muligvis med fjælegulv i stuerne og jernkakkelovn. I skolestuen lergulv med borde på nedrammede pæle, sandsynligvis med skabe og pult samt sort tavle. I besvarelsen på et spørgeskema fra Ribe bispekontor i året 1800 om skolevæsen og degneboliger i stiftet meddeles for He skoledistrikt: Degneboligen af 4 fag er i god stand. Børnene har højst ¼ mil til skolen. Degnen Niels Hammer er student, har megen øvelse i skoleundervisningen, da han i mere end 20 år har forestået skoler i Aabenraa og Vejle. Løn: for at holde skole i 6 måneder (ingen skolegang om sommeren) 1 mk. 5 sk.(1) (formodentlig pr. barn), 2 tdr. 7 fdk. (fjerdingkar) rug og 2 tdr. 5 skpr. 3 fdk. byg. Tørv til skolen skaffer distriktets beboere. C. 45 børn hører til distriktet. De lærer christendom, læsning, skrivning og regning. Intet legat er henlagt til skolen. Indtægt af lodden er ikke angivet, heller ikke bøndernes offer i kirken til jul, påske og pinse og ved dåb, begravelser og bryllupper. — I en historisk beretning fra Hing herred med omtale af degnene i He siges om degnen Niels Hammer, at han var en studeret mand og ved siden af sin lærergerning også virkede som lægprædikant, sikkert ikke vel set af sognepræsten og måske flere. Der berettes dog intet om, at denne — skønt en kgl. forordning fra 1741 indskrænkede religiøs forsamlingsfrihed og forbød lægfolk at afholde større religiøse sammenkomster — har søgt at lægge degnens virksomhed som lægprædikant hindring i vejen; idet Niels Hammers prædiken sikkert ikke har indeholdt noget stridende mod den lutherske lære, og som student rangerede han vel hel-

ler ikke mellem lægfolket. Måske skyldes hans iver påvirkning af den Brorsonske pietisme, som hans hjem i Janderup kan have været noget påvirket af, eller af Herrnhuterne i Sønderjylland, som vakte et vist røre netop på den tid, da Niels Hammer var skoleholder i Aabenraa, måske hans kones hjem kan have været påvirket af denne retning. Degnenes fattige kår og ofte ved bibeskæftigelse (jordlod, håndværk) trælsomme liv kunne nok slide på kræfter og helbred. I 1789 siger Brandedegnen i en indberetning: »— — at holde skole forvolder næsten stedse et svageligt helbred.« I løbet af året 1800 bliver Niels Hammer angrebet af en svaghed, »som daglig tiltager og mulig med første vil forårsage min død, som ville styrte min efterlevende kone og 6 børn i yderste elendighed, da min gæld i disse 3 år (i He) er steget til 160 rdl. formedelst embedets små indkomster, som med alt neppe beløber sig til 80 rdl. —« Han nødes derfor i ansøgning til biskoppen i Ribe »ydmygst at bønfalde Deres Højærværdighed om at approbere den medfølgende kontrakt, som degnen i Vedersø, hr. Nikolaj Jacobsen og jeg er blevet enige om —.« Jacobsen har tilbudt ham »billige (rimelige) forslag«, formodentlig en afståelsessum eller en mindre pension årlig. I sin følgeskrivelse til biskoppen bekræfter sognepræsten, J. Højer, degnens opgivelse om den ringe indkomst, »meget under det, han havde i Vejle, blot som skoleholder«, samt om hans sygdomstilfælde, »det har overfaldet ham i skolen — ved mit bord — på marken. Jeg har ofte frygtet for ham i kirken.« Hans svaghed må vel altså have været epilepsi. Præsten har, siger han, forestillet Niels Hammer, at det klogeste alligevel måtte være at forblive i sit embede længst muligt, men anbefaler hans andragende, som bevilges (1801).

Hans mor, enkemadame Else Kirstine Hammer, som ikke findes opført på folketællingslisten for Varde købstad 1787, må vel da have taget bolig i Janderup kirkehus, der ligesom kirken tilhørte Store Heboejeren, som fra 1792 var hendes fætter, Børge Qvist, der sikkert har sørget for, at hun ikke led nød i sine sidste år. Men det må i hendes høje alderdom have været en stor sorg for hende at se sin eneste levende søn, væsentlig på grund af sin svaghed, blive med hustru og små børn så brat slået ud i en usikker tilværelse, fuld af nød og fattigdom. I »Berlingske Tidende« for 1801 (No. 96) d. 30. november findes følgende bekendtgørelse: »Forrige sognepræst i Janderup og Billum sogne, Hr. Hammer, hans enke, mad. Else Kirstine Kragh, er sidste søndag efter nogle ugers svaghed i Janderup kirkehus, hvor hun sidst boede, død, som på de nærværende børns vegne herved ærbødigt bekendtgøres deres fraværende slægt og venner. Storehebo ved Varde, den 24. november 1801. Børge Qvist.«

Hvor Niels Hammer efter afståelsen af degneembedet i He i sommeren 1801 har bosat sig med sin kone og 7 børn i alderen fra 1—15 år, og hvorledes de økonomisk har klaret sig, har det hidtil ikke været muligt at få oplyst. At de to ældre sønner, Matthias, 15 år, og Jens Christian, 13 år, kommer i håndværkerlære, må være sket i en købstad (Ringkøbing?). Jens Christian bliver skomagermester i Kol-

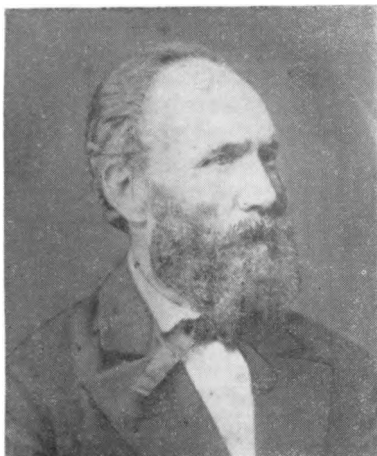
ding og der stamfar til mange dygtige mennesker i ansete stillinger, hans søn, klædefabrikant Christen Hammer i Silkeborg († 1907), grundlagde museet der. Niels Hammers yngste barn, Elise Christine, bliver 1820 gift med en styrmand Johannes Jensen Møller i Hals, hvilket formodentlig giver anledning til, at broderen, udlært som urmager, *Matthias Friderich Hammer*, f. 24. november 1785, også tager ophold i Hals. Eller han kan først have bosat sig i Hals, og søsteren derpå kommet til ham som husbestyrerinde og her i Hals truffet styrmanden, så at broderen efter hendes giftermål har måttet se sig om efter en kone. Den 27. december 1822 bliver han da, 37 år gl., gift med *Nicoline Frederiksdatter*, f. 5. juni 1797, datter af *Frederik Jensen Bødker* og *Kirsten Jensdatter* af Østerheden ved Hals. Matthias er sikkert i skolen hos sin far, som jo var student og en dygtig skolemand, blevet vel udrustet med gode boglige kundskaber og færdigheder og har derfor i Hals kunnet forbedre sine indtægter ved privatundervisning. Det var endnu i »gåsepennene«s tid, først omkring 1850 kom stålpenne i brug. Skifertavler med griffel afløste nu de gamle, flade sandkasser med spids træpind. Matthias Hammer har den første halve snes år som urmager og privatlærer i Hals klaret sig økonomisk helt godt, nævnes ved folketællingen 1834 som husejer. I nærheden af byen ligger sumpede og vildsomme kærskove, mest af el (Nørre- og Sønderskov). En gammel skanse med grave, der tappert modstod svenskerne 1659, blev holdt vedlige til 1848. Byen havde en blandet befolkning af fiskere, søfolk, håndværkere, handlende og landmænd.

Efter den langvarige krig med England og tabet af Norge (1814) og landets økonomiske sammenbrud begyndte c. 1830 en bedre tid for alle erhverv. Dampmaskiner i fabrikker og skibe bliver efterhånden almindelige. Efter Julirevolutionen i Frankrig indførtes her i landet de rådgivende stænderforsamlinger, og efter Frederik VI's død 1839 får amter og landkommuner delvis selvstyre ved amtsråd og sogneråd, altså også Hals. Modsætningen i Slesvig mellem dansk og tysk skærpes. 1843 og 44 afholdes de store skamlingsbankmøder. Digtekunsten (»Guldalderdigterne«), maler- (Eckersberg) og billedhuggerkunsten (Thorvaldsen) blomstrede, den almindelige folkeoplysning gik stærkt frem. I sandhed en grøde- og løfterig tid, som vel også i nogen grad har måttet præge Matthias Hammers hjem i Hals. Her voksede efterhånden en talrig børneflokk op. Svigerfaderen, Frederik Jensen, bor (1834) hos dem, 72 år gammel. De økonomiske kår synes at være blevet forringede, da i 1845 familien hjemsesøges af den hårde skæbne, at faderen efter en uheldig hændelse efterlod sin svagelige kone og sine børn i stor nød og fattigdom. Moderen dør 20. december 1845, 48 år gammel, og de stakkels børn, hvoraf 4 uforsørgede, stod nu alene. Det var tvillingerne Jacob Frederik og Jens Christian (11 år) samt Lars (8 år) og Matthias (5 år), som altså nu, lige før jul — måske tidligere under moderens sygdom, måtte anbringes i forskellige hjem. Det ældste af de da levende 6 børn, sønnen Niels, 21 år gammel, har vel været udlært i malerfaget (blev

senere malermester i Hjørring), og datteren, Kirstine Frederikke, var efter sin konfirmation i foråret 1845, rejst til Vester Hassing sogn, c. 15 km nordvest for Hals, som »hyrdepigek«. Fra 2. november 1846 er hun tjenestepige hos en Mads Larsen i Hals, og 10 år senere, 25 år gl., bliver hun gift med Svend Nielsen, som ejede en lille gård uden for Hals. Tvillingerne blev konfirmeret i Hals kirke 15. april 1849 med særdeles gode vidnesbyrd om evner, kundskaber, flid og opførsel. Jens Christian blev tjenestekarl i Østerheden, Hals sogn (muligvis moderens familie), hvor han 1851, kun 17 år gl., kom ulykkelig af dage, sikkert en stor sorg for tvillingbroderen. Lars og den yngste af brødrene, Matthias, kommer efter konfirmationen i lære, henh. som tømrer og skræder. Matthias rejste senere til Amerika (USA), datidens forjættede land. Jeg husker, at far fik breve derovre fra, engang med fotografi af ham og familie foran et hus, han havde bygget i Chicago, der jo i hans tid var i rivende udvikling. Lars arbejdede en tid som skibstømmer i Randers. Han blev soldat 1864, såret i benet på Dybbøl 18. april i skanse 2 (Castenschiold, som onkel Lars mange år senere efter indbydelse besøgte på Borreby ved Skælskør). Han måtte opgive tømrerfaget og blev senere kusk i Aalborg ved det store bryggeri og sad vist ret godt i det, måske også giftet sig penge til (med en enke), havde vist i al fald nogen formue og blev senere husejer i Brønderslev, siden i Nørre Sundby. Onkel Lars, som 1914 ligesom så mange gamle veteraner blev dannebrogsmænd, besøgte os nogle dage 1915 i vort hus i Østervang i Randers. Han døde 24. december 1919, og min bror Harald og jeg var blandt de mange deltagere ved hans begravelse i Aalborg, bl. a. Våhenbrødrene og en soldaterforening, som hædrede hans minde som gammel veteran med faner og musik.

Om min far, *Jacob Frederik Hammer*, f. 16. november 1834, har jeg hørt, at han efter 1845 blev opdraget i en præstegård, men konfirmeret som nævnt i Hals 1849 (evner ug, kundskaber ug, opførsel mg). I 1855 tog han som privatist lærereksamen på Ranum seminarium syd for Løgstør med 1. karakter (»Meget duelig«). Han har derefter formentlig været hus- eller hjælpelærer (i Als sogn ved Kattekat?), inden han 1858 bliver kaldet til lærer og kirkesanger i Skelund n. f. Hadsund. Knap 2 år efter kommer biskop Laub fra Viborg på visitats hos den unge 26-årige lærer og betegner skolen som ret god. »Læreren synes at have gode gaver, som han endnu ikke forstår at bruge. — 72 børn.« 5 år senere (1865) er biskoppen atter på visitats i Skelund og Visborg (annex) d. 19.—21. juni. I Skelund skole er der nu 79 børn — alt for mange til een lærer, om end fordelt i 2 klasser. »Tilstanden er god, langt bedre, end da jeg sidst var her hos samme lærer.«

Den 20. april 1861 vies Jacob Hammer i Als kirke til *Ane Grethe Andersdatter*, hvis far var gårdejer *Anders Andersen* i Helberskov, Als sogn, viet 31. oktober 1834 til *Karen Hansdatter*. Dennes mor, *Maren Christensdatter*, hvis forældre var skolemester i Helberskov *Christen Madsen* (f. 1737) og *Maren Lausdatter* (viet 14. maj 1772),

Jacob Frederik Hammer.

Margrethe Hammer.

mätte, kun c. 18 år gl., gifte sig med den 57-årige enkemand, gård-ejer *Hans Jepsen* i Odde, lidt syd for Helberskov, hvis kone var død kun et par måneder i forvejen. Efter *Hans Jepsens* død 13 år senere bliver den unge enke gift (9. juni 1815) med en jævnaldrende gårdmand i Odde, sikkert en skolekammerat, men dør 22. marts 1819, kun 36 år gammel. Det er altså datteren i hendes første ægteskab, *Karen Hansdatter*, der, gift med *Anders Andersen*, bliver *Ane Grethes* mor og min mormor. Hun døde 8. april 1851, og året efter, 17. april 1852, gifter *Anders Andersen* sig 2. gang med *Marie Katrine Andersdatter*, 25 år gammel. Nogen tid efter *Anders's* død, 1863, gifter *Trine* — hendes sædvanlige navn — sig igen, men bliver ret hurtigt atter enke.

Helberskov i Als' langstrakte sogn med klitdannelser, tilgroede og delvis beplantede, langs Kattedagat fra Lille Vildmose til Als odde ved Mariagerfjord er stor og tæt sammenbygget med en stor sand- og grusbank, »bjærget'. I ældre tid gav saltbrænding langs kysten (i »saltpander«) de Als sogns bønder en god biindtægt. Lavnkjærskovene ved fjorden, overvejende af ask, el og hassel, var i 1500-erne urskovsagtige, uvejsomme. Morfars gård var en selvejergård, men har vel tidligere som alle gårdene i Als sogn været fæstegård under Havnø eller Visborggaard. Den var en gammel slægtsgård, idet både *Anders Andersen*, hans far, bedstefar og oldefar havde besiddet den, alle hed *Anders Andersen*. I 1746—47 rasede den så frygtede kvægst. I Als, Skelund, Visborg og Vive sogne dræbte den c. 1000 kreaturer, 3—4 pr. gård. Skelund (Skelum, på egnen Skielum, 1505 nævnes den Skellum) ligger ligesom det lidt nordligere Vedum i samme sogn, på et bakkedrag, som til alle sider skråner ned mod flere kærstrækninger, mod fjorden bevokset med Lavnkærskovene, der mod vest er gennemstrømmet af Korup å med udløb i fjorden ved Havnø. I skovene ynglede sorte storke. Kærengene, gennemskårne af dybe

grøfter og afvandingskanaler, var gammel, hævet havbund med havsand og muslingeskaller under muldlaget. Omtrent midt i Skelund lå lærerboligen og gymnastikpladsen med redskabsgalgen (tøve, stang, trapez). Skolestuen med forstue lå i en bygning for sig lige over for boligen med bygaden imellem. Længst mod vest lå præstegården, som brændte i februar 1863 tillige med alle kirkebøgerne, og den lille, uanselige, men gamle kirke af tegl, ikke granit, med et 1647 tilbygget våbenhus. Aalborg, amtsbyen, over 40 km nord på, søgte man til for handel og forretninger. 1869 kom jernbanen Randers—Aalborg og gav sammen med damper til Hobro og København beboerne i Sydøst-himmerland lidt bedre forbindelse med omverdenen. I Hadsund, hvor der 1850 endnu kun var eet hus, en kro og et færgehus, opførtes 1861 en 2-etages gæstgivergård samt anlagdes en lille havn, senere udvidet, hvorefter der hurtigt opvoksede en lille havne-, fisker- og forretningsby. Skelund skolelærerembede var lønnet med 6 tdr. rug, 29 tdr. byg efter kapiteltakst, påske- og mikkelsrente $2\frac{1}{2}$ rdl., offer og accidenser c. 30 rdl., for kirkens rengøring, klokkeringning, kirkebøgers førelse m. m. 10 rdl., som kirkesanger 10 rdl., skolepenge c. 40 rdl, brændsel (tørv), foder (halm og hø), bolig med have og god jordlod. I det nærliggende, tæt sammenbyggede Veddum i Skelund sogn var også en skole med mange børn.

Ved novemberforfatningen 1863 adskiltes Slesvig fra Holsten og indlemmedes i Danmark. Frederik VII's død 15. november s. å., krigen med Prøjsen og Østrig fra 1. februar 1864, Dannevirkes rømning, forsvaret af Dybbøls skanser og den efter disses fald 18. april s. å. tyske besættelse af Jylland måtte sætte sindene over hele landet, også i Skelund lærerhjem, stærkt i bevægelse og blive det almindelige samtaleemne. Den første lammelse efter Slesvigs tab ved fredsslutningen s. efterår afløstes hurtigt af ny fortrøstning til fremtiden. Med kraft og mod tog folket fat på nye opgaver under devisen i digteren H. P. Holsts idnede ord: »Hvad udad tabtes, skal indad vindes, for hvert et tab erstatning findes.« 1866 stiftede Dalgas »Det danske hedeselskab«. Samme år gennemførtes på rigsdagen under stor strid »Den gennemsete grundlov af 5. juni 1849«, som gav de store kapitaler og det store hartkorn større politisk indflydelse end den øvrige befolkning, hvilket affødte den længe og bitre kamp mellem »højre« og »venstre«, der støttedes af det efter 1870 stadig voksende socialdemokrati. Imidlertid fortsatte den stærke fremgang. Ved stigende kornpriser og korneksport (1870—71: 57 % af den samlede landbrugsekспорт) fik bonden råd til mærgling, dræning, kunstgødning samt bedre redskaber og maskiner og til køb af fæstegårde. Midt i 70'erne er i Jylland 95 % af bønderne selvejere. I 1870'erne myldrede fabrikker af alle slags varer frem (sukker, cikorie, konserves, skibe (B-W), maskiner, sprit, øl, papir, tændstikker, tekstil, møbler o. s. v.). 1875 åbnedes den nye eksporthavn i Esbjerg for trafikken. Nye banker og sparekasser fremmede ligesom kreditforeninger en rigeligere pengeomsætning. Dampskibsselskaber gav udenrigshandelen et vældigt opsving, ligesom søfarten og fiskeriet i det hele fremmedes ved

nye eller forbedrede havneanlæg, ved kystredningsstationers oprettelse (1852) samt forbedring af fyr- og vagervæsenet.

Efter at grundloven 1849 havde indført religionsfrihed, blev trangen til religiøst liv imødekommet af forskellige sekters pietistiske virksomhed, Søren Kierkegaards opsigtvækkende kamp mod statskirken samt Grundtvigs og »Indre Mission«s forkyndelse (fra 1861). De første folkehøjskoler dukkede frem: Rødning (allerede 1844), Kolds skoler i Ryslinge, Dalby og Dalum, Askov (1865), Vallekilde (s. å.), Testrup 1866, og efterhånden blomstrede, i disse egne især, grundtvigske valg- eller frimenigheder frem, navnlig efter loven om valgmenigheder 1873. I andre egne fik »Indre Mission« fodfæste. En lignende bevægelse opstod 1862 i Sydøsthimmerland ved flere skolelæreres virksomhed: Hammer, Skelund, Jørgensen, Lyngby, Petersen, Terndrup, Møller, Thisted (landsbyen) og rigsdagsmand N. P. Hansen, Lyngby skov. De stiftede i marts 1862 i Skelund skole en missionsforening for at modvirke den tiltagende sekteriske virksomhed og at vække og befordre et kristeligt liv i tro og kærlighed. Man vilde ikke noget nyt i grundtvigsk eller pietistisk retning, og mange præster i landsdelen tilsluttede sig efterhånden både som medlemmer og talere. Møderne holdtes rundt om i Østhimmerland i skove og lunde, i skoler og præstegårde, af og til, især om vinteren i en kirke. Foreningen bekæmpede de dengang florerende sekter: Mormoner, baptister og den bevægelse, som omkr. 1870 vakte af den i Himmerland meget omtalte tidligere skrædersvend Sommer, som, påvirket af Kierkegaard, angreb kirken og præsterne voldsomt.

Da far i foråret eller sommeren 1870 opgav sit embede for at oprette og bringe i god vækst en folkehøjskole i Skelund, lagde dette arbejde så megen beslag på hans kræfter, fritid og opmærksomhed, at han måtte opgive medarbejderskabet i missionsforeningen, men var dog endnu taler ved et møde 21. september 1871, og 1887 ophørte møderne helt. I 1860'erne og 70'erne opstod en mængde højskoler rundt om i landet, næsten udelukkende oprettet og ledet af stærkt grundtvigske kredse og mænd med som den væsentligste opgave gennem historiske og religiøse foredrag og megen sang at vække ungdommen nationalt og kristeligt i Grundtvigs ånd og opfattelse, medens Lars Bjørnbaks højskole i Viby ved Aarhus 1857 regnede de reelle kundskaber og færdigheder for de mest værdifulde. Hele den grødefulde og udviklingsrige materielle og åndelige fremgang i Danmark samtidig med de telegrafiske meldinger i aviserne om de store begivenheder i udlandet: Krimkrigen, Italiens samling, den præjsisk-østerrigske krig, »Slavekrigen« i Amerika, den fransk-tyske krig o. s. v., måtte i sig selv virke vækkende, give tankerne en videre horisont og fremme trangen til større oplysning og fremskridt. Far ville ligesom Bjørnbak m. fl. lægge særlig vægt på gode kundskaber og færdigheder som basis for en sund, åndelig udvikling og for bondestandens højnelse og dygtiggørelse i praktisk gerning og i den grundlovgivne deltagelse i lovgivning og administration. I »Aalborg Stiftstidende« for 15. juli 1870 findes og gentages de følgende

uger et tospaltet avertissement med kraftige typer (datidens retskrivning): »En Folkehøjskole i Skelund agter undertegnede at begynde til 1. Oktober d. A. med Hjælp af en duelig Andenlærer. — — Det vil være Skolens Formaal at bringe Eleverne saa vidt muligt til Sjælsmodenhed, at de senere kunne opfylde de Fordringer, Livet stiller til dem, at virke som frie, selvstændige og fædrelandskjærlige Mænd med sund Dømmekraft, frigjorte for Fordomme. — Skolen vil derfor med idelige, mundtlige og skriftlige Øvelser stræbe at lære Eleverne at kjende og bruge deres Modersmaal, den vil stræbe at bibringe dem Kjendskab til — — navnlig Fædrelandets Historie, dets Litteratur, Forfatning og Landbolove, saavel som Kjendskab til de forskjellige Lande og Folk, og ved Siden deraf vil der gives fornøden Øvelse i Regning og Skrivning samt indøves fædrelandske og andre Sange. — — Agerdyrkningschemie (særligt Fodringsmidlernes Næringsværdi), Husdyrenes Pleje i sund og syg Tilstand, Landmaaling og Nivellering ville blive optagne i Undervisningsplanen, uden for hvilken ogsaa kan faas Underviisning i Tydsk, Engelsk og Musik. — Betalingen for Undervisningen er 36 Rdl. aarligt. — — Skolens Bestyrer vil drage Omsorg for, at Eleverne kunne indtinges i Logis og Kost hos Byens Borgere. — Indmeldelse af Elever skeer til Undertegnede.

Skelund ved Hadsund, i Juli 1870.

Hammer.«

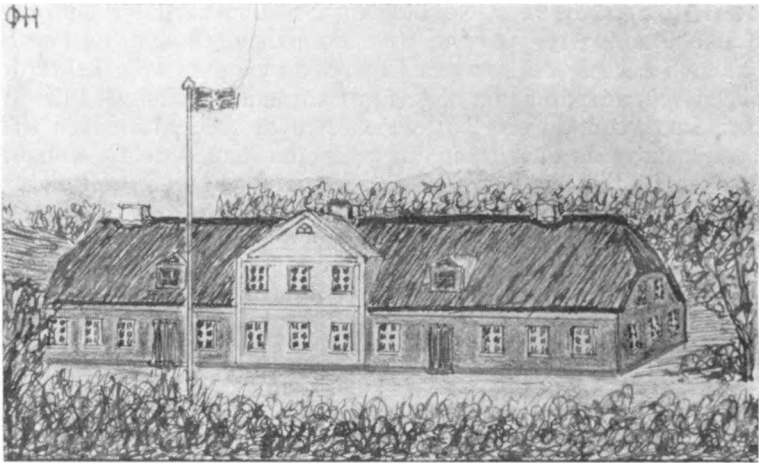
Vistnok samme sommer foretog han med Carl og Ludvig, 8 og 7 år gamle, en fødtur til Hals. Herom beretter Ludvig: »Vi vandrede første dag til Mou og overnattede vist der hos Lærer Christensen, der sammen med far ofte talte ved folkemøder og grundlovsfester; der var en mølle lige overfor skolen, og da vingerne gik meget langsomt, trådte jeg ud på den ene, holdt mig fast i sprinklerne og kørte med helt rundt; blev naturligvis skældt godt ud af mølleren bag efter. — Næste dag kom vi så over til Hals, hvorfra jeg mindes, at far sad på hotellet i dets fine dagligstue og pokulerede (Æggetoddyr) med tre af byens bedsteborgere, og jeg fik det indtryk, at far var anset af dem. Vi besøgte fars søster »Stine« (side 42), som havde en lille gård med et par heste syd for Hals; hun kom os i møde, knælede ned foran Carl og mig, tog vore hænder og sagde: »Er det Jacobs børn!« Vi må vel have boet hos onkel Lars i Hals Nørreskov, men herom erindrer jeg intet.« Harald var en sommer (omkr. 1878) med far på samme tur. Han mener, at de da overnattede hos faster Stine.

Allerede 21. juli 1870 har »Aalb. Stiftst.« en omtale af den påtænkte folkehøjskole i Skelund, hvor »Undervisningen ledes af hr. Hammer, der er bekendt som en begavet skolemand,« og d. 21. august: »— vi har derhos hørt, at hr. Hammer har særdeles gode vidnesbyrd fra alle sine foresatte og navnlig fra sin egen kommune med hensyn til at kunne bibringe gode og solide kundskaber, ligesom han selv gør indtrykket af at være en dannet og dygtig mand — —.« Skolen havde de første 2 år tilhuse i et lejet hus nær ved byskolen, og far havde som medhjælper en lærer Christiansen og dyrlæge Rosenkilde (hus-

dyrlære). Hver tirsdag aften afholdtes diskussionsmøde for eleverne og enkelte indbudte mænd, og hver torsdag aften holdtes offentligt møde med foredrag over emner af almindelig interesse, også af forskellige dygtige mænd fra omegnen. 27. april 1871 afsluttedes første vinterkursus med 16 elever, der ved en eksamen, som overværedes af mange tilhørere; »viste tilfulde, med hvilken sjælden iver og dygtighed hr. Hammer og Christiansen havde ledet undervisningen — i landmåling og nivellering samt korttegning, og — dyrlæge Rosenkilde — givet undervisning i husdyrlære.« I næste skoleår har skolen 25 elever. I juleferien afholder far og lærer Christiansen folkemøder i Helberskov, Mou, Seglflod og Gandrup nord for Limfjorden med mange deltagere, »som hr. Hammer manede til alvor og interesse for kundskaber nu, da bondens frigørelse og grundloven kaldte ham til selvstyre,« ansporede de unge til at anvende fritiden vel i de lange vinteraftener, som nu ofte bortødsledes til at sove på bænken eller i kakkellovnskrogen, til svir og kortspil eller tom passiar, væmmelig snak eller utugtig spøg, formanede til husflid, læsning, oprettelse af lånebogsamlinger, aftenskoler, også for der at synge vore dejlige sange i stedet for de elendige viser, almuen nu synger. Oplysning forjager overtro og råhed, fremelsker kærlighed til alt det gode, sande og skønne, dygtiggør bonden til skrift og tale, muliggør de store og nødvendige fremskridt i landbruget. Bonden bør dog bevare det bedste af de gamle fædres tænke- og levemåde, sprog og skikke o. s. v. Opmundrede til med lærerens, præstens og andres hjælp at holde jævnlige sammenkomster i skolen med oplæsning, lidt sang, diskussion, foredrag o. s. v. Møderne synes at have båret god frugt, idet på flere steder i disse egne aftenskoler straks efter nytår påbegyndtes, og møder afholdtes om oprettelse af husflids- eller sangforeninger. Efter nytår (1872) afholdtes (28. januar) et aftendiskussionsmøde på Skelund højskole for egnens landmænd, som her drøftede faglige emner. I påsken afholdt far og en medlærer velbesøgte folkelige møder i Randers amt (Udbyneder, Raaby, Hørning). — Torsdag d. 18. april 1872, da mor lå i barselseng med min tvillingsøster og mig, afsluttedes vinterskolen med en eksamen under ledelse af provst Møller i Bælum og med talrige tilhørere. »Hele handlingen afgav ligesom i fjor et tydeligt bevis på, at tiden var blevet taget vel iagt, såvelsom om den dygtighed, iver og nidkærlighed, hvormed denne skole ledes —.« For året 1871—72 modtog skolen af Sorø akademis midler til understøttelse af folkehøjskoler et tilskud på 150 rdl. Af omegnens beboere var skænket 159 rdl. I løbet af sommeren opførtes en ny højskolebygning med plads til c. 70 elever, hvoraf 23 kunne bo på skolen.

1. maj 1872 har »Randers Amtsavis« en meget rosende omtale af Skelund folkehøjskole — »rejst sig ved forstanderens egne midler og udelukkende for hans regning og risiko — — bidraget til at hæve agtelsen for denne skole —, at den ikke bærer nogen udpræget politisk farve.« 24. juni er far taler ved en smuk børnefest i Mou sogn i »Langelands lund«, omgivet af skov og fjord og udsigt over Limfjorden til Hals by. Den 20. juli omtaler »Rand. Amtsavis« I. F. Hammer:

Anden årsberetning, som den med stor fornøjelse har gennemlæst — »glædeligt at iagttage — foretagsomhed, alvor, kraft, dygtighed, omegnens livfulde interesse, sagens fremgang — opbyggede ved det ord til vor bondestand, som den alvorlige skoleforstander har ladet følge med beretningen, og som enhver kunne have godt af at læse.« 14. september s. å. henviser bladet som »en kær pligt« de unge landmandssønner til Skelund folkehøjskole. »Opholdet på skolen er meget billigt, 40 rdl. for halvåret, middagsmad alene 12 sk. (25 øre) daglig.« 13. november 1872 blev landets kyster, især på Lolland, hærget

af en stor stormflod. I juleferien var far og medlærer Petersen atter på foredragsturné i Aalborg amt, hvor der påpegedes, at bonden for at imødegå alle fremtidens krav og vanskeligheder og konkurrence fra de store kornproducerende lande må vedblive at gå fremad i oplysning. »Allerede nu er omtrent 65 folkehøjskoler rundt om i landet rejst, og det er at ønske, at hvor disse skoler virker uden at hilde eleverne i partivæsen, politisk eller religiøst, de da må gå fremad og besøges bedre og bedre.« Også i påskeferien 1873 holder far og lærer Poulsen flere møder i det nordlige Randers amt, hvor man som sædvanlig påviste nødvendigheden for bonden af oplysning og deraf dygtiggørelse både som fri borger og som bedre jordbruger. Hver kommune burde til sidst få sin egen højskole, så alle, ikke blot enkelte, kunne få udvidet undervisning — som man ser, tanken om en almindelig ungdomsundervisning, som i vore dages søges virkeliggjort, tvungen eller frivillig, i hver kommune. Fars tanker, som de fik udtryk i hans foredrag rundt om, var ofte forud for deres tid. I 3. årsberetning om Skelund folkehøjskole nævnes, at skolen 1. januar 1873 havde 51 elever fra Aalborg amt og omliggende amter. Skolen havde modtaget: fra staten (Sorø akademi) 200 rdl., Aalborg amtskoleråd 100 rdl., private 37 rdl. + 3 aktiebrevne à 5 rdl, 1 gasometer

(apoteker Hansen, Hobro), de hidtil ved »Udvalget for Folkeoplysnings Fremme« udgivne skrifter, »Folkelæsning« (fra godsejer Kjellerup, Visborggaard), 65 forskellige skrifter (fra det kgl. landholdningsselskab). — På et møde i Gerlev n. f. Randers d. 22. juli 1873 som propaganda for den nyoprettede højskole dér med den ganske unge, nybagte seminarist Viggo Bjørnbak som forstander, der ligesom faderen Lars B., Viby, ville påvirke og vejlede eleverne politisk, hævdede far derimod, at politik og partivæsen burde holdes uden for højskolens arbejde, ellers arbejder man bort fra skolens mål. Højskolen skal hverken opdrage de unge til »Bjørnbakkere« eller »Grundtvigianere«, der i blade og på møder bekæmpede hinanden bitert i disse år. Til vinterhalvåret 1873—74, som begyndte mandag 3. november, var allerede i oktober indmeldt 56 elever, hvoraf 2 fra Falster. I Juleferien afholdt far og lærer Nielsen atter velbesøgte møder i Himmerland og Randerseggen, hvor far mindede om, at grundloven gjorde bonden fuldmyndig, han må nu selv sørge for at bevare sin plads. Nogle vil have lov at nedlægge bøndergårde og give kapitalen frit spil, andre siger nej, thi det vil dele folket i 2 klasser, de rige, der har for meget, og de fattige, som har for lidt. Et lands styrke og lykke beror ikke på, hvor mange penge dets årlige indtægt kan anslås til, men på, hvor mange individer landet kan give en fri, selvstændig og lykkelig tilværelse. Fremtidens agerbrug må blive meget forskelligt fra nutidens, og fremtidens bønder må derfor også besidde en større indsigt og kundskab end fædrene. — I påsken var de to lærere atter ude på møder. — Tirsdag 4. november 1874 åbnedes det nye vinterhalvår med foredrag af skolens lærere: forstander Hammer, seminaristerne Nielsen og Christiansen samt dyrlæge Rosenkilde. Omtrent 60 elever var mødt, nogle flere kom senere. I juleferien holdt far og Nielsen forskellige møder i Vendsyssel og Randers-Viborg-egnen. Foruden de sædvanlige tilskud fra stat og amt modtog højskolen efter ansøgning 25 rdl. af Aalborg amtsråd, til anskaffelse af kemiske og fysiske apparater. Ved vinterhalvårets afslutning får far og lærerne af eleverne forskellige smukke, værdifulde gaver. I påsken er far og Nielsen atter ude til møder.

20. april 1875 afslutningsmøde i Skelund højskole. C. 50 af 71 elever var endnu tilstede og overhørtes i fagene (også agerdyrknings- og husdyrlære). Korttegninger, skrive- og stilebøger fremlagdes. Provst Petersen fra Store Brøndum udtalte sin anerkendelse af og tilfredshed med skolens arbejde. Danmark var nu gået over til kronemønt, og statens tilskud i 1874—75, 450 kr., var det højeste i Aalborg og Hjørring amter (efter elevantal), amtets tilskud 200 kr. I efteråret 1875 fordelte kirke- og undervisningsministeriet efter ansøgning det nedlagte Lyngby seminariums tilbageværende beholdning af bøger og undervisningsgenstande til 12 forskellige højskoler, deriblandt Skelund. Elevantallet holdt sig de følgende år omkring 70 karle om vinteren og omkring 30 piger om sommeren (fra 1873). Altid ivrig for, hvad der kunne dygtiggøre bonden og landbobefolkningen i det hele tog far initiativ og gav husly i skolen til faglige landbomøder med

foredrag og diskussion om mange emner: husmændenes (daglejernes) kår, 5. maj 1872 stiftes en syge-, hjælpe- og alderdomsforsørgelseskasse for Skelund og Visborg sogne med mange bidragydere, offentlige kasser som nu kendtes ikke, — husfliden, en forening, dannes til afholdelse af udstillinger med præmieuddeling, lærer N. C. Rom, ivrig forkæmper for husflid, fra 1874 forlægger og bladudgiver (Husvennen) i København, taler om husflidssagen på et møde i Skelund højskole 1. december 1872, — avlsdyrsforeninger — statsskole eller fri-skole — lungetæring hos kvæget — malkekvæg eller fedekvæg -- dræning — svinehold — træplantning — planternes næringsstoffer, vigtigste gødningsstoffer, foderværdier med kemiske eksperimenter — forbedret mejeridrift (dalende kornpriser, smørproduktionen stigende) o. s. v. — Våbenbrødeselskabets stedlige afdeling (Hadsund og omegn) havde lejet en festplads i Skelund skov for 25 år og opført en pavillon af træ med spåntag til fællesspisning og dans. Her holdtes hver sommer grundlovs- og høstfester, hvor far altid var indbudt som taler. Der kunne i godt vejr samles over 1000 deltagere. Disse fester var ikke politiske, og far, som nok havde interesse for politik og aldrig lagde skjul på sit højrestandpunkt, optrådte aldrig — som ellers de allerfleste højskoleledere, navnlig Bjørnbakkerne i Viby, Gerlev og Fjellerad v. Aalborg — som politisk taler, men kunne nok deltage i diskussioner. En del af sommerferien i august og september tilbragte far ofte på statens kursus i København for højskolelæreres videre uddannelse, som han navnlig søgte i sprog og kemi, og i et særskilt skolelokale i højskolen startede han en realklasse, hvor unge mennesker i et eller to år efter evner og flid kunne forberedes til præliminæreksamen, der måtte tages for eksamenskommissionen i København. Fra avisernes meddelelser om højskolens virksomhed skal endnu refereres: 10. april 1878 afskedsmøde i Skelund folkehøjskole. »Forstander Hammer, lærer Galatius, lærer Petersen og dyrlæge Jensen dels foretog, dels samtalte med eleverne om forskellige afsnit af historie og geografi, naturfagene og agerdyrkningslære og kemi samt dansk sproglære, ligesom eleverne udførte opgaver i praktisk regning og fremlagde deres landmålingskort og beregninger, bogføring, stil og retskrivning, skønskrivning og tegning. Det hele bar vidnesbyrd om, at skolen ligesom de foregående år heldigt har bibragt sine elever gode, praktiske og nyttige kundskaber. 11 elever i en realklasse eksamineredes i matematik, tysk, engelsk og naturfagene — —.« — Oktober 1878: »Skelund folkehøjskole ved Hadsund har i sommerhalvåret været besøgt af ialt 33 pigeelever, hvoraf endnu i oktober måned 20 er på skolen. Foruden foredrag samt almindelige skolefag, håndarbejde og syning har nogle af eleverne haft praktisk øvelse i mejerigerning, ligesom mejerilære teoretisk er gennemgået samt mejeriregnskab og lidt husholdningsbogføring er øvet. Nogle af pigeeleverne har desuden lært sprog, haft tegning og flere fag til anvendelse i deres stilling som vordende lærerinder« (i hjem og privatskoler). — Eleverne, både karle og piger kom efterhånden fra hele Jylland og enkelte fra øerne.

Hos Jacob Hammer og hustru Ane Grethe (kaldet og skrevet Margrethe) kom efterhånden 11 børn til verden: Carl 30. december 1861, Ludvig 16. januar 1863, Mathilde 28. januar 1864 samt inden 1869 endnu 3 drenge, der døde som småbørn og alle hed Harald Ejnar Valdemar, alle seks fødte i Skelund lærerbolig. I den første, lejede højskole så den 19. september 1870 atter en dreng dagens lys, og trods moders lidt fatalistiske angst fik også han navnet Harald Ejnar Valdemar, men han trivedes særdeles vel.

Familien i Skelund højskole ca. 1873.

I samme hus, d. 18. april 1872 om morgenen, kom et tvillingpar til verden, jeg kl. 5, Dagmar kl. 7, og vi fik som no. 8 og 9 tilnavnene Otto og Nina. En lille dreng, født 1877, døde 8 måneder senere. Den yngste, Valborg, blev født 8. februar 1879. Dagmar og jeg har sikkert ligget i samme vugge, senere i samme seng, indtil jeg efter 1880 sammen med Harald fik et loftsværelse at sove i. I sovekammeret var 2 senge langs indervæggen, en slagbænk (udtræks seng), et spisebord med stole samt et sybord. Vi fik her varmt bad i en balje, vist hver lørdag aften, og her nød vi vore måltider (øllebrød om morgenen). Her havde mor også sin synaskine, en ret ny engelsk opfindelse (c. 1850), men nu uundværlig i et hjem med mange børn. Far havde sit arbejdsværelse — kontoret — ud mod haven. Han og lærerne spiste sammen med eleverne inde i skolestuen ved de lange borde. Vi børn var meget lidt inde i stuen (sovekammeret), havde ingen legekrog eller egentlig legetøj, færdedes mest andetsteds i det store hus, navnlig i skolestuerne eller endnu hellere ude, også om vinteren med kun et halstørklæde og et par vanter. Børnefrakker sås aldrig på landet dengang. Dagmar og jeg var uadskillige legekammerater, men også Harald deltog ofte i vore lege. De tre ældste søskende erindrer jeg kun som voksne, den 7 år yngre Valborg måtte vi undertiden vugge og siden også af og til tage os lidt af. Indendørs blev

Dagmar vel efterhånden mest sysselsat med håndarbejde, syning og strikning eller nogen hjælp i husførelsen, der var jo rigeligt for mor og 2 piger at komme over i det store hus med de mange rum oppe og nede, alle med kakkelovne og petroleumslamper med daglig pasning og påfyldning. I skolestuerne hang de under loftet med blik-skærme. Også tælle- og stearinlys anvendtes hist og her på visse tider. I flere år holdt far et par køer på lejet græsgang, så mor og pigerne vel også kernede smør og lavede ost, som senere købtes i nabogårdene. Mit bedste tidsfordriv inde var tegning og læsning. Far havde mange bøger til udlån blandt eleverne, størst interesse for os børn havde jo H. C. Andersens eventyr, Ingemanns historiske romaner, Robinson Kruse, Grimms eventyr, Bj. Bjørnsons fortællinger o. s. v. Vi fik lov at holde det illustrerede »Børnevennen« og slugte fortællingerne, rebusser, gåder m. m. med begærlighed. Eller vi hørte om aftenen far, der var en god oplæser, eller en af lærerne læse højt for eleverne, og vi børn fik altid lov at lytte. Et andet tidsfordriv var også damspil, ofte med en af eleverne og senere skak, vistnok lært af brødrene i deres ferier. Den store skolestue kunne ved et flytteligt træpanel deles i to afdelinger, så de mere fremmelige, f. eks. 2. ell. 3. års eleverne, kunne få en noget videregående undervisning for sig. Men om aftenen var panelet altid fjernet, mens eleverne tilbragte et par timer efter behag, nogle med regning, andre tegnede eller læste, og far var altid hjælpsomt tilstede ved sit særlige bord. I det hele spillede jo højskolens liv og undervisning med den megen sang i eller mellem timerne en mægtig rolle, også som underholdning, i vort barndomsliv. Dagmar og jeg blev de første par skoleår, i 6—8 års alderen, undervist hos en frk. Jansen, som havde været lærerinde på højskolen en sommer og derefter lejet en stue i en gård, hvor hun holdt pøgeskole, senere byggede hun sit eget lille hus. Fra 8 års alderen fik Dagmar og jeg nogle års skolegang i højskolen, hvor vi skrev og regnede under vejledning af far eller en af lærerne og ellers havde læsning og diktat sammen med førsteårs eleverne. Vi deltog med liv og lyst i sangen, som jo tonede først og sidst i skolestuerne, lyttede som større til de historiske foredrag og var ofte interesserede tilskuere til fysiske eller kemiske forsøg, som far af og til gjorde. Senere, vel i 11—12 års alderen, kom vi ind i realklassen, hvor vi jo fik nye fag: tysk, engelsk (Eibe: 100 timer), naturhistorie, botanik, fysik. Samtidig fik jeg undervisning i violinspil af en realelev, Jeppe Hansen fra Veddum (fra 1894 lærer og kirkesanger i Skelund). En lærer på højskolen gav Dagmar og mig undervisning i orgelspil (stueharmonium). Uden for skoletiden havde vi, især som mindre børn, rigelig tid til leg, men måtte jo også af og til gøre nytte ved at karte uld til mors rok eller gå ærinder til købmand Thulsted, om sommeren om lørdagen hjælpe hinanden med at skuffe og rive havegangene, hvor vi ofte opmuntredes ved mod slutningen af arbejdet at »finde« en 5 øre eller 10 øre, som synligt lå og skinnede i gruset. Ved diget mellem mark og eng ved gadedammen »Langsig« kæmpede vi om »Volden« som danskere og tyskere (eller svenskere),

begeistrede af sange om Tordenskjold og den tapre landsoldat. Vi holdt i det hele meget af at synge. Engang fandt vi på at stille os op uden for højskolens vinduer, og i efterligning af de dengang af og til omvandrende sangere og musikanter stemte vi op af fuldt bryst: »Træet stod færdigt med blad og med knop —«, og det gik storartet, indtil far kom, gav os smilende en skilling, »— og så skal I ikke synge mere for os.« Ikke sjælden kom fremmed udseende og sært klædte vandringsfolk gennem byen og samlede penge ind ved at synge eller spille for dørene, undertiden med en lille abe («Savoyard-dreng») eller gøglere, akrobater, linedansere. I højskolen fik en vinterdag en »Loppeteaterdirektør« lov at optræde og lade sine lopper kravle rundt med bitte små messingvogne eller karruseller. I byskolen hørte vi med undren en bugtaler. Af og til fik en kagekone lørdag aften lov at komme ind i højskolen med sine kurve, fyldte med store, firkantede kager med korrender, en slags »wienerbrød«, og store snegle («jødekager»). Mange karle var glade for disse lækkerbidskener, og til os børn vankede der næsten altid en kage. Iskager, slikæbler o. lg. kendte man slet ikke, og bolsjer («brystsukker») og lakrids o. a. var også sjældne varer. Vor daglige kost var enkel og landlig, og da elevernes betaling for kosten var beskedent, var grød og vælling, ærter og kål, varm mælk med tvebakker (store som underkopper), om lørdagen vist altid øllebrød og pandekager og som eftermad flæsk eller frikadeller eller fisk, navnlig sild, de almindeligst vekslende af ugens middagsretter. Om morgenen kaffe med store rugbrødsskiver og om aftenen vandgrød eller middagslevninger samt te og smørrebrød. Om søndagen sigtebrøds-rundtenommer. — Som i gamle dage vandrede uldkræmmere om og ret ofte andre »kræmmere«, bærende eller kørende en kasse med mange rum, fyldte med bånd, bændler, sytråd, sy- og knappenåle, knapper, brosjer, fingerringe, fingerbøl, sakse, glasperler o. s. v. — Som større børn legede vi jo også med andre jævnaldrende børn på Nørkær, en forpagtergård, i byskolen (Nørby) og nabogården (Niels Pedersen) o. a. Den kendte leg »salt og brød« kaldtes i Skelund »printe« eller »prente«, en andet yndet leg, jeg ikke mindes at have set andetsteds, men Marie dog mener at have deltaget i i Voldum, var »at spille pind«, også langbold med hjemmesyede tøjbolde drev vi og dyrkede med iver styltekunsten. Når Dagmar var optaget inde, legede jeg ofte alene ved den langstrakte dam, »Langsig«, med et væld, som formodentlig gav gården dér sit navn, »Vælleren«. Med langt opsmøgede bukser og i bare ben (som altid om sommeren) vadede jeg i dammen og lod mine små træskibe foretage sejlads. Jeg holdt også af at klatre i træer, navnlig vore egne kirsebærtræer i frugttiden — Sydøsthimmerland var og er vist stadig en udpræget kirsebæregn —, eller sammen med Harald ud af husets kviste, op ad stråtaget med godt tag i halmen, op på mønningen (tagryggens græstørv) og videre krybende ud over den store spåntækkede kvist, indtil vi ud over den yderste spids kunne kigge ned på vejen eller nyde den vide udsigt rundt om. Om sommeren deltog vi alle tre ofte i højskolepigernes sanglege, ude eller i skolestuen, og om vinteren i karlenes

sneboldkampe eller anden tidsfordriv. Der var altid to skoleballer, et på fars fødselsdag, 16. november, og et i februar, hvortil karlene inviterede søstre og veninder eller piger fra byen. Serveringen var kaffe med bagværk og ved midnat en let punch. Så holdt far en lille tale, hvorefter dansen fortsattes endnu et par timer.

Her svang Dagmar og jeg os, mest med hinanden, med blussende kinder af hjertens lyst. Vi overværede med interesse den ugentlige diskussionsaften, hvortil eleverne kunne indlevere emner og sammen med far og lærerne deltage i drøftelsen. Jeg husker, at »overtro« var et årligt tilbagevendende emne, som far indledede med beretninger om oplevede, formentlig oversanselige tildragelser, som ved nærmere undersøgelse (og fars medvirken) fik en naturlig forklaring. Far hadede al overtro, som da endnu var ret stor og udbredt. En vinter, mens Peter Feilberg, en lærersøn fra Lønborg ved Tarm, gik i realklassen og havde fået et godt øje til Mathilde, gengældt af hende, spillede elever, instrueret af lærer Skousbøl, »Fastelavns-gildet« af Erik Bøgh, hvor Feilberg og Mathilde var de to elskende. Et lille stykke syd for højskolen, ved Visborgvejen, lå en »malkølle«, en lille firkantet, hvidkalket bygning med en stor, opmuret arne, en slags stor kamin, på hvis overdel bønderne kunne lægge en dyngede malt (spiret byg, hvori stivelsen i kernerne er omdannet til sukker), som ved opfyring i arnens fyrrum tørredes; hvorefter den var tjenlig til ølbrygning. Da denne hjemmeindustri gik af brug, forsvandt malkøllerne på landet. Dagmar og jeg, ofte også Harald, løb omkap hen til denne malkølle, krøb ind ad en af lemmene, som altid stod åbne, og løb rundt om ovnen.

Den første sensation fra verden rundt om, som gjorde varigt indtryk på os, var mordet på keiser Alexander II af Rusland med tegning i »Illustreret Tidende«, 1881. Naturligvis kunne vi ikke lide gerningsmændene, de fæle nihilister, ligeså lidt som vore hjemlige socialister, hvis førere, Geleff og Pio, rejste rundt på agitationsmøder, og om hvem vi kun hørte, at de ville ødelægge »Gud, konge og fædreland«, hjemmene og de gode, rolige arbejdsforhold, og vi syntes, det var i sin orden, når førerne blev straffede og sat i fængsel. Vi lttede også spændt, når præsisisk vilkårlighed og fortvskning af Sønderjylland kom på tale. 1884, d. 3. oktober, brændte Christiansborg slot i København, og et års tid senere var vi meget interesserede i den korte serbisk-bulgarske krig. Far fik jo en del aviser, vistnok til dels gratis for artikler, far sendte dem. Vi holdt også det af N. C. Rom redigerede »Husvennen« med en masse oplysende og underholdende stof og fortællinger af Roms gode ven C. A. Thyregod, en af den såkaldte »Skolelærerlitteratur«s mest læste skribenter. — I nabogården boede Niels Pedersen (blandt fars elever i det første højskoleår), hvis børn vi legede meget med, jeg især med Valdemar, som blev min gode og egentlig eneste barndomsven. Vi gyngede i loen på gyngelad, hvor flere kunne sidde sammen, var ofte på marken at flytte køer, der efter høst kom ud i kærlodden om eftermiddagen, gik løse omkring, vogtet af Valdemar, som jeg da opsøgte, og vi kunne nok afse tid til f. eks.

at tænde bål i et hul i markdiget med trækhul opefter og her stege kartofler. Vi badede og fiskede i åen og tumlede om vinteren på isen på gadekærene Langsig og Elkjær. Valdemar husker også — skriver han i et brev (1945) — at han modtog mange indtryk fra vort hjem, der var jo bøger, billeder og meget andet, som de ikke havde i hans hjem, ligesom Harald og jeg ofte fortalte ham noget af det, som vi selv ved vor mere fyldige skoleundervisning havde lært. Der var indtryk, som fik blivende værdi for ham og vakte hans lyst til bøger og musik og at komme på højskole. Han husker, at Ludvig i sine ferier gik på fiskeri med købmand Thulsted, og Valdemar har med glæde læst nogle af hans romaner. Engang han besøgte os, havde Harald fået fat i et stykke fosfor og ville vise os, hvorledes han kunne lave en selvlysende skrift. Vi gik op på loftet, fandt et sted, hvor der var tilpas mørkt, og på en dør skrev Harald så forskellige store bogstaver, som ganske rigtigt stod smukt lysende, men pludselig gik der ild i fosforet, så Harald brændte fingrene. I Lavnkjærskoven spiste vi hindbær, morede os over springbalsaminens modne, ved berøring med fingrene, opspringende frugter, iagttog de sorte storkes reder og flugt o. s. v. Her sendte mor os af og til ud for at samle en kurv fuld af det fine skovmos, som hun — ligesom andre — bandt krans af til begravelser, smykket med blomster — om vinteren af papir, som skikken var i egnen, hvor der var milevidt til kransgartnerier og ingen telefon. Om julen havde vi juletræ — endnu ikke kendt i ret mange bønderhjem, dog også i Valdemars hjem. Vi fik vanter, strømper o. lign., jeg engang en ny violin til 15 kr. og en bue til 2½ kr. samt en lang, rund blikdåse med farveblyanter. Et år eller to, da Carl og Ludvig ikke kom hjem den lange vej fra København, sendte de os smågaver. Enkelte elever langt borte fra blev på højskolen julen over, og deres underholdning blev der naturligvis særlig sørget for: kortspil (om pebernødder), brætspil, sang, oplæsning, alm. passiar og den sædvanlige gode ekstraforplejning. Nytårsaften morede byens ungdom sig ofte med grovkornede forlystelser. Af mere uskyldig art var skikken at »slå potter på døre«. På et sådant »hærtog« til gården Vælleren bag Langsig med vore skårede og revnede lerkar blev vi fangede af de unge, som stod på lur, og vi måtte jo med ind og lade os bese og bele af husets folk. Efter skik og brug måtte vi nyde et lille traktement af æbleskiver eller andet bagværk, inden vi kunne tage afsked. Efter »Hellig 3 kongersdag«, 6. januar, var julen forbi. På denne dag eller aftenen før, som da endnu fejredes festligt, kom undertiden omvandrende »Stjernemænd« eller »Stjernedrejere«, som sang en vise, mens de langsomt drejede en stor papirsstjerne, c. 70 cm i tværmål. Den var hul, monteret på en stang, der støttedes mod jorden, og var oplyst indvendig. Det var en gammel form for tiggeri, da uddøende, oprindelig et privilegium for skolepeblingene i latinskolerne. Visens ord erindrer jeg ikke, men iflg. Troels Lund (Dagligt liv) sang de: »God aften, god aften, både mand og kvind, husbonden med hans husgesind, Gud give eder et lykosaligt nytår, fra al ulykke eder Gud bevår!« 1884 kom der en danselærer til byen, hos

hvem Harald, Dagmar og jeg yderligere udviklede vor dansekunst. Samme år købte far et brugt, taffelformet klaver, som en snedker polerede fint op, men i Skelund var ingen kyndig vejledning at få, så vi nøjedes med ud fra vort kendskab til orgelspil at klimpre på det af og til. Da vi som større børn kom mere rundt i byen, undertiden om søndagen til Nørkjær, hvor der var jævnaldrende børn og i haven en hjemmelavet karrusel, lærte vi også nogle originaler at kende. I enden af købmand Thulsteds hus boede en gammel, fattig buntmager, »Bunt-Ajs«, som en dag eller to om ugen fik middagsmad hos mor. I et hus ved sandgraven i den østre ende af Skelund boede Niels Christian, som var urmager og ejede små spilledåser, som holdtes i gang af et urværk. Dem ville vi gerne sidde og høre på, men engang imellem blev han tosset, sad med ryggen til vinduet og lukkede ikke op for nogen. En dag i denne tilstand bar han sin dvne udenfor, sprættede den op og lod fjer og dun flyve ud i luften. Det var fanden, som var i dynen, og han skulde ud. Af og til kom en farende svend gennem egnen, hans frakke var pyntet overalt med medailler, skildpaddeknapper og dingel-dangel, som skinnede langt hen. Han kaldtes »Ais Kyervej«, og han søgte i Skelund straks ind til mor, som gav ham mad i køkkenet. Den store, rødnæsedede og fordrukne »Pialt-Sommer« stavrede omkring og logerede i lader og helst i kostalde, der var lunt, og han klinkede konernes ituslåede lerbade o. lg. I gårdene, også en enkelt gang hjemme, oplevede vi lysestøbning uden form, idet de lange lysevæger, bundet i rad på kæppe, blev dypet ned i en gryde med smeltet talg, løftet op og et øjeblik efter, når talglaget var stivnet, atter sænket i gryden og hurtigt taget op o. s. v., indtil de var passende tvkke. Hørbrødning over tørveild i åbne gruber i en toft og hørskjætning bagefter har vi også overværet ligesom ølbrygning hos Niels Pedersens, hvor vi smagte på »urten«, det varme, søde malt-afkog. Fastelavnssøndag var byens karle med pyntede hatte og med »konge« og »prins« i spidsen og en »nar« bagefter rundt i alle gårde, kom også op til højskolen og holdt to og to i en lang række langs vejen, sang og fik gave, mens narren skrælede op og gjorde »løjer og langkål« — et stort og flot skuespil for os børn, der ikke var forvænnet med fest og optrin. Valborgsdag, 1. maj, red karlene »sommer i by« og sang i alle gårde: »Goddag, goddag, min ærlig mand, maj er velkommen i vort land.« Omkring en med grønne grene pyntet »majstang« på græstrekanten foran farverens hus ved den gamle, oprindelig fælles bybrønd, gik dansen lystigt om aftenen. På en bakke nord for byen blev St. Hansaften brændt blus, og de forsamlede karle og piger tildelte den karl et »lam«, som de vidste, han havde et godt øje til, idet der på en lægte blev stukket en halmvisk ind i ilden og derefter strakt højt op under råbet: »Her er blus på stage for den og den« (se Ludvig Hammer: Sønnen fra Poppelhøj). Hvert år var der ringridning ude ved sandgraven, hvor der fra en oprejst galge hang et bidsel, som karlene i hvide skjorter og med høje hatte, alt pyntet med pigernes brosjer og perlekæder, skulle forsøge at fange på en jernpind, mens de i galop red under galgen. Fra c. 12 års alderen fik

Dagmar og jeg under beskyttelse af Harald og nogle elever lov at gøre turen til fods med til Hadsund marked. På vejen passerede vi den gamle herregård, Visborggård, afbrændt i Grevens fejde af skipper Clement og i 1575 genopført i renaissancestil. På hver af de to søjler ved indkørselen til ladegården stod en oprejst bjørn af sandsten. I julen 1884 var vi 4 børn til juletræsfest på Skelund kro. Børnene fik gaver ved lodtrækning. Harald erindrer, at en herre sang: »Far, hvor flyver svalerne hen? Bort, bort, ingen ved hvorhen —«, den betog ham meget. I vinteren 1885 var Mathilde og vi yngre børn deltagere i en sangforeningsfest på afholdsforeningens bygning i Ved-dum. Vi havde som de øvrige mad med og kunne få kogende vand til te eller kaffe. Ved-dum musik spillede til dansen. For børnene var der tøndeslagning med gevinster, Dagmar vandt en bold, Valborg en dukke. I afholdsbygningen havde Mathilde fået overladt et lokale, hvor hun et års tid holdt pøgeskole. Harald og en kammerat fra realklassen var medlemmer af sangforeningen, stiftet af skolelærer Nørby. De sidste par sommerferier i Skelund tilbragte Dagmar og jeg i Helberskov hos mors stedmor, Trine. Her i den tæt sammenbyggede by befandt vi os særdeles vel som gæster i mors fødegård i den nordlige del af byen ved vejen til kirkebyen Als. Trine var i sit første ægteskab med Anders Andersen mor til flere døtre, mors halvsøstre, et par gifte der i byen, men med små børn, så vi turede mest rundt på egen hånd, især på »bjerget« med den vide udsigt. Ofte sad vi der og sang så det lød over hele byen. At soppe i strandkanten, c. 1 km øst for byen, og finde muslingskaller, soltørrede søstjerner og mærkelige sten var også et nyt og spændende, men sjældnere tidsfor-driv. En enkelt gang var jeg med Harald på sommerferiebesøg hos onkel Lars i Aalborg, hvor vi første gang så springvand i det smukke anlæg »Kilden«. En dag var vi med onkel Lars inde på glasværket og så lidt på glaspusteriet. En tur over den let gyngende pontonbro (på lukkede både) til Nørre Sundby formedelst nogle få øre var også en ny og mærkelig oplevelse.

Blandt fars skiftende medlærere husker jeg særligt 4: Galatius, 1878—79, håndsniid og dygtig til mange ting, fik bygget et lysthus i haven, bandt bøger ind, medvirkede senere ved statens sløjdkursus i København. — Skousbøl (1880—82), lille, var dygtig og ret myndig, senere bestyrer af en realskole i Guldborg på Lolland, men da den ikke rigtig ville gå, kom han tilbage til far i Aarup c. 1890 og var her i flere år, fik til sidst igen realskole i Hurup i Thy, hvor han døde. Mathilde blev hans arving — han var ganske uden nærmere familie — og besøgte ham før hans død. — Hedegaard, gårdmandssøn fra Vestjylland, c. 1884—85. Hans bror, Jens, gik i realklassen, var velbegavet med godt talent for tegning og maling. — Kristian Scriver Bavn var den sidste lærer hos far i Skelund, malede lidt og lærte mig at bruge sortkridt og tusch, var politisk interesseret, ivrig venstre-mand. De politiske bølger gik da højt. 1. april 1885 udstedte ministeriet Estrup en provisorisk finanslov med ubevilgede udgifter til Københavns befæstning og — efter et mislykket attentat på Estrup i

oktober s. å. — provisorisk lov om et militært, ridende gendarmeri, dito om strafbarhed for kritik af regeringen, pressens ytringsfrihed indskrænkedes, og lærerne fik mundkurv på, venstrepolitiske højskoler nægtedes statstilskud. Ophidsende taler og bladartikler, skatteenægtelser og boykot, våbenøvelser (»riffelbevægelsen«), arrestationer og fængselsstraffe hørte til dagens orden. Skelund højskole, som dog endnu i 1884 havde 65 karle, om sommeren 34 piger, fik også det følgende år mange elever, men landbefolkningens boykot også af højskoler med højremænd som ledere, virkede kendeligt. Alligevel nød far stadig respekt som en dygtig skolemand og havde til det sidste elever fra egnen, men fandt det dog rigtigst i tide at søge et nyt virkefelt. Far var derfor i foråret 1886 en del på rejse for at finde et velegnet sted til oprettelse af en ny skole og fandt et sådant i den opvoksende stationsby Aarup mellem Odense og Middelfart. Straks efter solgte han Skelund højskole til lærer Bavn. Mathilde havde i vore barndomsår ofte været ude forskellige steder for huslig uddannelse: Holbækgård ved Randers fjord, Lønborg præstegård ved Tarm, kursus i Randers i »Fransk vask og strykning« o. s. v. I sommeren 1886 var Mathilde hjemme for at hjælpe mor med syltning o. a. forberedelser til flytningen til Fyn.

En augustdag 1886 sagde vi da farvel til Skelund folkehøjskole, vort gamle barndomshjem, som vi ikke mere skulle gense i den kendte skikkelse. Her havde far og mor i 16 år stridt for de unges oplysning og for hjem og børn. Min barndomsven, Valdemar Pedersen, siger, at højskolen har haft stor betydning for egnen, som var præget i interesser og dygtighed derfra. — I vistnok Petersen, Nørkjær char-a-banc kørte da far, mor, Mathilde, Harald, Dagmar, jeg og den lille 7-årige Valborg til Hadsund, blev færget over fjorden på den gamle tovfærge og kom på jernbanestationen i »Hadsund Syd« i toget til Randers, hvor vi jo måtte skifte til statsbanen. I Fredericia så vi børn første gang en dampfærge. Efter den lange rejsedag, også noget besværliggjort af mors 3—4 store syltetøjskasser — men vi var heldige med kupeplads, togene var ikke den gang så overfyldte — nåede vi endelig ved midnat Aarup og blev første nat indkvarteret på gæstgivergården ved stationen. Få dage senere var vi i orden i vort nye hjem på 1. sal i et lejet hus midt i byen. På loftet var indrettet værelser til lærere og en lærerinde, Harald og jeg delte et værelse, Mathilde og Dagnar et andet. I stueetagen var skolestuerne. I en lille gårdhave med et par birketræer stod et valnøddetræ, det første, vi børn havde set. — Her i Aarup fortsatte jeg, nu 14 år, min skolegang, mens Dagmar måtte hjælpe mor. Hos byens lærer fik jeg videre vejledning i violinspil, og fru boghandler Isbrand gav Dagmar og mig nogen undervisning i klaverspil. I stedet for det helt landlige liv i Skelund, hvor vi drenge gik med sort, syet brystkrave og i træsko eller barbenede, kom vi nu ind i et mere købstadpræget liv og fik en hvid krave med flip, men uden slips, og på fødderne sko eller snørestøvler, kulørte skjorter kendtes ikke. Nyt var også de fynske kammerater, de nye lærere og alle øvrige nye forhold: togtrafikken, nye lege,

f. eks. boldspil med slåtræ. De fremmede boldspil: cricket, fodbold og tennis var da først begyndt at holde deres indtog i Danmark. Et par år senere, mens jeg hjemme forberedte mig til seminariet, blev jeg en sommer medlem af en nydannet cricketklub. Aarup var næsten udelukkende beboet af handlende og håndværkere. Her holdtes ligesom i Hadsund et årligt marked med meget gøgl: bjørnetrækkere, »professor Labri« (en tryllekunstner), m. m. I Aarup bevarede jeg dog trods den nye bykultur lysten til at trave rundt i de smukke, landlige omgivelser: mod vest bakkede partier med lidt skov, Tokeskoven, og et åløb, som har givet byen navn, mod nord herregården Erholm med skove og en smuk, offentlig tilgængelig park, østpå et moseterræn med et par gårde, »Lungerne«, og med tørvegrave, hvori jeg første gang så »nøkkeroser«, hvide åkander, som mor var glad for til stuerne ligesom en markbuket, og jeg begyndte at interessere mig for bestemmelse af planter efter Rostrups flora. Mod syd hævdede sig »Skydebjerg«, en langstrakt bakke, som havde givet navn til kirkesognet og byen bag bakken. Man fortalte, at her var den fynske høvding Palnatokes hjemegn. Efter vinterens præstegang hos pastor Gleerup i Skydebjerg præstegård blev Dagmar og jeg konfirmerede i foråret 1887, og vi havde en rar festdag med indbudte gæster og mange gaver fra slægt og venner. Ludvig, der ligesom Carl nu var lærer i København, sendte, foruden sammen med Carl en bog, et smukt digt, der blev læst op ved bordet, og hvoraf de første 3 vers her skal citeres:

»Jeg tror det forvist, man finder ej let, hvorvidt man end søger og leder, et søskendeliv så smukt som det, man har kunnet finde hos eder. — Thi når den ene var glad og fro og sang som fuglen i lunden, den andens øje lyste og lo, og smilet leged om munden. — Og sad den ene med sorg i sind, og gråden fik hjertet lindre, så randt og den andens tåre på kind, og sorgen hos ham var ej mindre.«

Med Bavn som forstander for Skelund højskole gik det ikke godt, han fik kun indmeldelse af 10 elever, ingen til realklassen. Den gamle grundfæstede tillid til skolen må vel være forsvundet sammen med det kendte forstandernavn. I november s. å. (1886) fik Bavn for opfordring til oprør og »fornærmelse« mod regeringen fængselsstraf i 4 måneder, tabte derefter mod og lyst som højskoleforstander og rejste med konen til Amerika efter først at have solgt alt løsøre, også den fysiske samling, som naturligvis sammen med skolen og inventaret var sat i pant for skylden til far, som nu sagsøgte kautionisterne, men de var ikke selvskyldnere, så far kunne ikke ad rettens vej få noget af dem, men fik tilkendt ejendomsret over skolen, som han fik solgt til privat beboelse, ligesom også tørvemosen i Lille Vildmose, men led selvfølgelig et stort økonomisk tab. Men med sit sædvanlige mod, sin flid, energi og dygtighed til at reklamere, både gennem avteringer, årsberetninger og personlig agitation under foredragsrejser og vandringer i hele Vestfyn lykkedes det for far efterhånden at stabilisere skolen i Aarup.

I sommerferien 1887 blev Mathildes og Feilbergs bryllup fejret af familien og mange gæster.

P. M. Feilberg ca. 1901.

Mathilde Hammer, gift Feilberg, ca. 1885.

Næste sommer i »Den store nordiske udstilling«s år 1888 blev jeg med flere andre dimittender sendt til København for at tage præliminæreksamen, da Aarup realskole endnu ikke havde eksamensret. Det var første gang, jeg var i hovedstaden. Eksamenstiden strakte sig over en måneds tid, og jeg boede hos Carl og Ludvig, der i fællesskab havde en lejlighed på Nørrebro, hvor Dagmar styrede hus for dem. Jeg nød den store by (knap 300.000 indb.) med søerne, parkerne, Botanisk have og Tivoli. Også den store, nordiske udstilling på et dengang ubebygget terræn ved Tivoli besøgte vi et par gange. Efter endt og vel overstået eksamen var nu spørgsmålet, hvad jeg ville være. Hjemme i Aarup lod jeg mig — dog uden begejstring, ville hellere have været maler eller musiker — overtale til at blive lærer, hvad jeg heller ikke senere har fortrudt. 15. november s. å. fejredes i købstæderne og større stationsbyer kong Christian IX's 25 års regeringsjubilæum, bl. a. ved »Illumination« fra henstillede lys i alle vinduer mod gaden, hvor belysningen til daglig med enkelte petroleumslugter var ringe. Efter et lille års forberedelse hos far og hos den gamle, men dygtige lærer Nojesen i Skydebjerg blev jeg i august 1889 optaget på Skårup statsseminarium ved Svendborg, hvor jeg i 2 år befandt mig vel blandt de mange nye, voksne kammerater, nogle med skæg. Forholdene var gammeldags. På landsbyens gader, ofte plørede, gik vi med træsko, i skolestuerne sad vi ved lange borde på bænke uden rygstød, og i mørke timer fik vi lys fra stearinlys i messingstager. Vi boede og spiste rundt om i byens gårde og huse, gik pligtskyldigst flittigt i kirke, hvor vi som vordende kirkesangere sang godt med. Lærerne var næsten alle meget gamle, c. eller over 70 år, og de gjorde intet for at samle eller påvirke eleverne. I oktoberferien havde vi — også med et par yngre lærere — en fællesudflugt. Hver lørdag aften vinteren igennem samledes vi på seminariet, hvor diskussioner, sang (hørte her første gang: Gluntarne) o. a. afvekslede med den altid

med længsel imødesete oplæsning af »Skorpionen«, et håndskrevet blad med kritiske betragtninger af »dagligt liv« på og uden for seminariet. Enkelte gange måtte vi vandre til Svendborg for indkøb og bad, og i forårstiden nød vi småture i den herlige, bakkede Vejstrup skov med en sødt rislende å. Lærereksamens skriftlige del holdtes på seminariet, medens den mundtlige dengang afholdtes af en eksamenskommission, som begyndte i København og fortsatte i Odense og Århus. Den 17. juni 1891 blev mit hold færdigt i Odense.

Efter en fornøjelig sommerferie, dels hjemme i Aarup, dels hos Mathilde og Feilberg i Korsør, hvortil svoger var blevet forflyttet fra

Dagmar Hammer ca. 1890.

Fredericia og gjorde tjeneste som postekspedient på Korsør—Kielruten eller Korsør—Nyborg-overfarten, fik jeg plads som huslærer hos proprietær Wognsen på Nørregård i Sydfyn. Her underviste jeg 4 begavede og flinke drenge mellem 11 og 15 år og befandt mig særdeles vel i den rare familie og i de herlige naturomgivelser med skove omkring den pragtfulde renaissance-herregård Egeskov. I kirkebyen Herringe besøgte jeg ofte den elskværdige lærerfamilie Creutz. Sent på efteråret fik jeg den sørgelige meddelelse, at min tvillingsøster Dagmar på vej hjem fra Kallehave, hvor hun en tid havde været huslærerinde, faldt overbord i Storebælt og druknede.

Det var jo naturligt, at min tidlige barndoms daglige legesøsters død i så ung en alder var en stor og min første virkelig dybe sorg, men tiden, som var vel optaget i skolen, naturen og omgangen med rare mennesker, lægede efterhånden såret. Fra Nørregård deltog jeg i en af de dengang ikke sjældne fællesudflugter til Sønderjylland (Als, Sønderborg, Dybbøl). I foråret 1892 blev den ældste datters bryllup fejret på Nørregård med et stort gilde, hvor jeg høstede anerkendelse for en leveret bryllupssang. En måneds tid senere, 2. pinse-dag den 6. juni, deltog jeg med slægt og venner i Ludvigs og Jenny

Ludvig Hammer og Jenny Hammer f. Ogilvie, ca. 1892.

Ogilvies festlige bryllup i Helsingør hos brudens forældre, købmand James Ogilvie (af skotsk afstamning) og hustru.

Også her lod jeg min lille lyriske evne udfolde sig i en hyldestsang til brudeparret. Midt i næste måned — i sommerferien — giftede også Carl sig med en lærerinde i København, Margrethe Lund fra Nykøbing, Mors.

I fars nybyggede realskole i Aarup samledes da i sommerferien til et muntert samvær de nygifte 2 par og for et par dage også Mathilde og Feilberg med deres to småpiger, og den 1. august kom også jeg hjem efter en vellykket eksamen på Nørregård og med gode anbefalinger. Efter sommerferien og en måneds vikariat i Hobro kom jeg til Korsør som Vikar et år for en lærer, der var soldat. Jeg boede billigt hos Mathilde og Feilberg, med hvem jeg et par gange fik en interessant tur til Kiel på hans tjenesterejse. Her var »Kaiser Wilhelm-kanalen« under bygning, men jeg så den gamle Ejderkanal endnu i brug. Fra Korsør besøgte jeg på week-end et par gange Carl og Ludvig i deres nye hjem i København, udfyldte ellers mest min fritid ved spad-

Carl Hammer og Margrethe Hammer, f. Lund, ca. 1892.

sereture sydpå langs noret til den idylliske skov med en stor rund-dysse, gennem byen til havnen med den gamle lilleputfæstning med volde og grave o. s. v. Vinteren kom nytårsdag med hård frost, som varede et par måneder, og fra midt i januar måtte de gamle hjulfær-ger lægge op, og postsager, mindre varemængder og passagerer be-fordredes over bæltet pr. »istransport« i store åbne både, der af lejede fiskere dels i render roedes, dels over isen skubbedes fremad mod målet, en yderst besværlig tur, ofte afbrudt ved et kortere eller længere ophold undervejs på Sprogø. I Korsør sluttede jeg et varmt venskab med den senere i folkeskolen så kendte forkæmper for standens in-

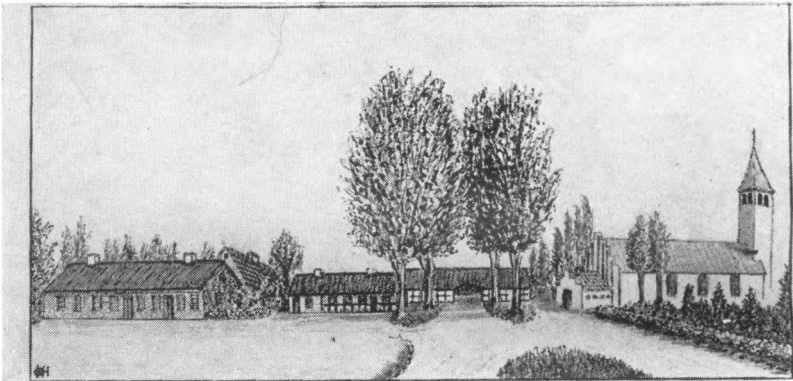
Aarup Realskole.

teresser og redaktør af vort blad, N. P. L. Kjærgaard, siden overlærer i Korsør. Vi spillede billard i klubben eller kegler i skovrestauranten. Han kom også af og til med mig hjem til mine kære og omsorgsfulde værtsfolk, Mathilde og Feilberg, hvor vi begge befandt os særdeles vel. Både Nørregaard- og Korsør-året var smukke kapitler i min livshistorie. Men embedets ihændeher i Korsør kom jo tilbage efter sin soldatertjeneste, og jeg søgte da og fik vakancestillingen i 2. lærerembedet i Voldum ved Randers.

Efter et par dages ophold hjemme i Aarup, hvor jeg med mors hjælp fik mit tøj i orden og sendt i forvejen, tog jeg så med toget over Fredericia nordpå i mit barndoms Jylland, og søndag morgen 5. november 1893 holdt jeg — spadserende fra Hadsten — mit indtog i den by, hvor jeg, 21 år gammel, skulle begynde min manddomsger-ning og senere grundlægge et nyt, eget hjem.

I lærerboligen tog datteren *Marie*, som med nogen konehjælp under moderens sygdom stod for husførelsen, men selv havde influenza, imod mig uden begejstring eller humør, men viste mig vej til anden-lærerboligen i gården og gav mig kaffe, hvorefter jeg gik op i kirken for at assistere førstelæreren med sangen, som han kun med besvær på

grund af halskatarr kunne besøge (ingen orgel) og derfor havde overdraget den forrige andenlærer, Chr. Madsen, og nu mig. Ved middagsbordet i hjemmet fik jeg gjort aftale om fuld kost formedelst 1 kr. pr. dag. Andenlærerboligen bestod af 3 små værelser, hvoraf det ene med egen indgang kunne benyttes af førstelæreren som gæsteværelse, hvis seng, bord og stole jeg foreløbig gæstfrit fik lov at benytte. Jeg faldt straks godt i lave i Voldum med den smukke omegn og blandt den jævne, vel oplyste og kultiverede, men noget gammeldags befolkning og især hos den hyggelige, muntre og livlige lærerfamilie, i hvis hjem jeg befandt mig så vel.

Voldum skole, sygekote, asyl, præstegård, hospital og kirke.

Rasmus Sørensen, født 26. september 1830, var gårdmandssøn fra det nærliggende Nielstrup i Rud sogn (anneks til Voldum). Hans farfar, Rasmus Andersen var fæstehusmand (med jord) i Voldum, født 1769, hans hustru, Dorthe Jensdatter, var født 1770. I 1801 (folketælling) holdt de en karl og en pige. Iflg. fæstebrevet af 16. februar 1794 er afgiften hver mortensdag 5 rdl. 3 m. 12 sk. og tiende 1 rdl. Han skal »efter tilsigelse forrette rejser og pligtsløb såvel til Hans Majestæts som herskabets tjeneste og eventuelle »ugedage« mod nogen godtgørelse, holde huset i »hævd og bedring efter loven«, samt være »mig som husbonde, min fuldmægtig samt mine bud hørig og lydige«. Opgangsperioden for bondestanden sidst i 1700-tallet blev desværre afbrudt, da Danmark blev tvunget ind i det store opgør mellem Napoleon og hans fjender, krigen ødelagde vor handel og gjorde landet fattigt, og statens seddelbank gik fallit. 1813 indløste en ny bank de gamle sedler med een bankdaler mod 6 gamle. Den 9. oktober 1828, under en ny opgang for landbruget, får Rasmus Andersen fæstebrev på en gård i Nielstrup, hvoraf han foruden landgilden (afgift) skal hver mortensdag levere til herskabets køkken 4 gode, levende kapuner og 80 stk. friske hønseæg. I indfæstning er betalt 180 rbd.-sedler og 40 rbd.-sedler til forvalteren i skriverpenge. — Efter Rasmus Andersens død 3 år senere (1831) blev gården af Clausholm afhændet som arvefæste mod en årlig afgift: 8 tdr. byg pr. td. hartkorn (ialt c.

48 tdr. byg) til sønnen *Søren Rasmussen*, født i Voldum 11. marts 1808. Hans hustru *Karen Sørensdatter* var datter af husmand og karetmager *Søren Jensen Koch* i Selling (ved Hadsten), født 1766, hvis far var en *Jens Kock* i Selling.

Voldum-Rud sogne ligger i Randers amt, Galten herred. Voldum er muligvis opstået omkring en høvdinggård, senere flyttet til en holm ved Allingåen. Her lå fra ældgammel tid Klaxholm, fra 15—1600 skrevet Klaus (Claus-)holm, med store skove af eg og bøg (nu eg sjældent, gran almindelig). De gode Clausholmmarker af lerblandet muld var skilt fra de lettere bøndermarker ved et mægtigt dige, hovdiget. Syd på lå i gammel tid heder med lyng, senere opdyrket af småbrugere. Underlaget i Voldum sogn og længere øst på er mange steder kalksten med flint, brudt i flere kalkgrave. Jordfaldshuller, hvor hulninger i kalken dybere nede er styrtet sammen, findes bl. a. syd for Voldum (Hodalen), hvor jorden hæver sig mod bakkedraget, der lidt øst på er rigt på væld og i ældre tid småsøer, nu afvandede. En helligkilde her nævnes i gamle skrifter. Da Rasmus Andersen fik den store fæstegård i Nielstrup 1828, har han vel som i tilsvarende brug haft c. 12 køer og kvier i stalden, 10—12 får eller flere, 4—5 heste, man pløjede endnu med de tunge hjulpløve med et forspand af 4 heste. Snært kom dog bedre af ny konstruktion i brug, svingpløve, især først i Voldum sogn. Som fæster i Voldum mødte Rasmus Andersen med de andre bymænd hos oldermanden mikkelsaften (29. september) til forhandling om og afgørelse af fællesanliggender, efterfulgt af mad- og drikkegilde og udnævnelse af ny oldermand. Han skulle sørge for at udleje fællesjord, holde vandingsstederne i orden, hjælpe snefogeden og var vel også brandfoged. Fællesskabets tarv varetoges også ved »tjæregilde«, smedegilde, ornegilde, kjørmisgilde (selskabeligt med dans), tiendegilde i præstegården (ophørte lidt efter 1800), »klinegilde« i den gård, der stod for tur at klines (repareres med ler). Til store begravelses- og bryllupsgilder blev gæsterne indbudt af en bedemand og skaffer, som læste til bords, bragte gæsterne en tak for nærværelse og gaver og fra disse en lykønskning til brudeparret. Gæsterne havde i forvejen sendt madgaver, »fon« eller »føring« (mælk, fløde, smør, øl, høns, lam, æg, sigtebrød o. a.), hvis overflod efter gildet solgtes til købmanden i Randers, især smør. Omkring 1800 og senere var risengrød og klipfisk fint traktament, senere sødsuppe med svedsker, steg og kage. Endnu i Rasmus Andersens Voldumtid gik byhyrden om morgenen gennem gaden, varslende med skalmeje, portene åbnedes, og køer, får og ofte gæs vandrede i flok foran hyrden til de uopdyrkede fjernere jorder: overdrev, heder. Efter kornhøst gik kreaturer, heste, får og gæs løse på markerne, så der først efter loven om markfred og hegn 1817 kunne blive tale om rodfrugt- og kartoffelavl. Næsten al mad og drikke og garn af hør og uld tilvirkedes i gårdene, smede, karetmagere, skræddere, syersker og vævere var almindelige. Endnu omkring 1820 bar mændene til hverdag blå vadmeststrøjer og -bukser eller gule skindbukser, sribet hvergarns-vest, hvide uldstrømper, højtidsdragten var en blå frakke af vadmest

eller klæde med 2 rader sølvknapper, mørk hvergarnsvest med 2 rader sølv- eller blanke knapper, grå knæbukser, ofte med sølvspænder ved knæet, kasket eller lådden kabuds. Til fest en fin, meget lådden hat og lange støvler op over knæene. Kvindernes dagligdragt var et hvergarnslivstykke, oftest med røde ærmer, korsklæde (over brystet), vadmæssskørt, hvidt lærreds forklæde, uldstømper, træsko. Til højtid rød eller brun kjole, isprængt med grønt, nedskåret i halsen, kantet med et bredt silkebånd, silketørklæde om halsen, brunt, stort silketørklæde om hovedet, velhavende bønderpiger sort silkekjole, sorte strømper og sko med massive sølvspænder. I lærer Sørensens barn-domstid i Nielstrup var de gamle dragter dog ved at forsvinde.

Randers havde dengang 6—7000 indb. og livlig handel med det store opland, alene Sønderbro passeredes sydfra hver torvedag af c. 700 vogne. C. 1840 havde 27 købmænd med gårde fast bondesøgning. Enkelte større industrier var i gang. Håndværkere stod på torvedagene på gader og torve med deres produkter. Når bønderne på torvedagene (især lørdagen) tog til Randers med varer bag i vognen til købmanden: korn, smør, æg, flæsk, skind, uld samt dunke eller ankere og kurve til vareindkøb hos samme, kørte de ofte i fællig med naboen (den enes heste, den andens vogn), konerne sad i en ekstra agestol med halm i bunden og dækkener om ben og fødder, senere kom fåreskinsfodposer i brug. Den store købmandsgård blev om formiddagen helt pakket med vogne, hestene tog staldkarlen sig af. Købmandens karl eller svend bar kornsækkene på loftet, smørret kom i en stor balje sammen med andres smør og blev om aftenen æltet om der og bragt i pakrum og derfra solgt til grosserer og kunder ligesom flæsket, æggene, huderne o. s. v. I butikken fik mændene øl og snaps til deres medbragte mellemvæder. I »stuen«, som belagt med sivmætter var stillet til konernes disposition, fik disse kaffe, en da sjælden drik hos bønderne. I 1840—50 blev de nøgne bakker mod nordvest (»Vester Altan«) og nordøst (»Flintebjerg«) beplantede med løvtræer og buske.

Randers, som i ældre tid indtil 16—1700-tallet ligesom andre købstæder overvejende var stråtækt og altså tit hjemsoget af brande, især 1671, var i århundreder sæde for administration af og handel med det milevide opland. Her var kgl. slot, Dronningborg, og i omegnen en del krongods (i 1700-tallet også Clausholm), og bondebefolkningen i Randers eller Dronningborgs len (senere amt) hørte ikke til de mest forkuede eller i drik, usædelighed og sløvhed dybest nedsunkne, tværtimod. De var for en stor del »kronjyder«, og ikke mindst bønderne i Galtens herred og navnlig i Voldum-Rud sogne fik omkring år 1800 ry for den dygtighed og iver, hvormed de ved flere foregangsmands virksomhed tilegnede sig de fremskridt, som landboreformerne sidst i 1700-tallet gav anledning til. Allerede 1744, da biskop Hygom i Aarhus visiterede de to sogne, har han kun rosende ord om oplysningens tilstand. I hvert sogn fandtes da en kgl. skole (Fred. IV's rytterskoler). Stor betydning som foregangsmand for hele herredet blev den intelligente og praktisk dygtige Jens Christensen i Voldum, født 1788. Han var som dragon med i felttoget i Holsten 1813. Da St. St. Blicher kom

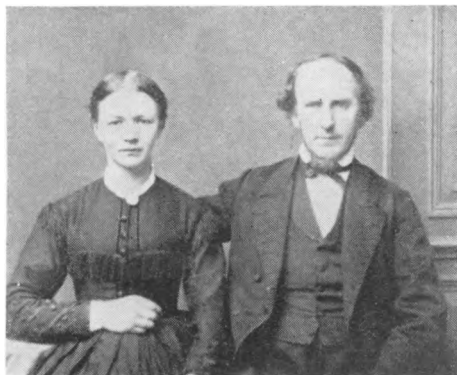
til Spentrup 1825, blev han med sin interesse for bondestandens fremgang Jens Christensens gode ven og benyttede ham som model til Jens Jensen i »E Bindstouw«. Han overtager efter krigen faderens fæstegård og trods de meget trykkende tider tager han fat med kraft og iver, anlagde 1818 en »haug« på $\frac{1}{2}$ td. land, brolagde gården, gravede en dyb, vandrig brønd med pumpeværk og indrettede 1820 en stor kælder til opbevaring af haveprodukter, alt sammen nyt og ukendt hos bønderne, sommerstaldfodrede kvæget, hvorved han fik en masse gødning til marken, hvor han indførte vekseldrift og avlede 1822 410 tdr. kartofler, delvis til opfodring, anskaffer nye og bedre redskaber, dyrker hør o. s. v. Han får efterhånden en god støtte af »Det kgl. Landhusholdningsselskab« og bliver dettes tillidsmand i Galten herred. Efter tilskyndelse af Blicher kalder han 28. juni 1839 til folkemøde i sin »haug«, hvor c. 1000 mennesker hører Blicher tale, en fest, som oftere gentages. 1845 anlagde han på bakkehældet på nordenden af hans mark ved Hallingvejen en smuk plantage af alle slags løvtræer og buske, med gange og en indgangsport med Blichers ord: »Hvor ploven ej kan gå, og leen ej kan slå, der bør et træ at stå.« Ved oprørskrigens udbrud 1848 var han med til fra Voldum-Rud sogne uden betaling at levere 2 kraftige heste til landets forsvar og blev medlem af en »provisorisk væbningskomité« for Galten herred, som 22. april s. å. indbetalte på amtsstuen i Randers en indsamlet sum på 1400 rdl. Orla Lehmann, den nye minister, gennemrejste Jylland for vejledning af embedsmændene og højnelse af stemningen. På Randerseggen blev hans opmærksomhed henledt på Jens Christensen, og i maj s. å. bliver han kongevalgt medlem af Viborg stænderforsamling, 12. oktober udnævnes han til kongevalgt medlem af den grundlovgivende forsamling, den eneste bonde, indsat af regeringen. Efter grundlovens givelse valgtes han i Hørningkredsen, hvortil Voldum hørte, som folketingsmand. I første samling blev hoveriet afløst. Gamle folk i Voldum mindedes endnu i min lærertid den aften, da hovfolkene for sidste gang vendte hjem fra Clausholm i et af de første år efter 1850. Jens Christensen trak sig tilbage fra rigsdagen 1852, og han døde 1856. Ved indgangen til kirkegården er rejst en granitsten med indskrift til minde om ham. Lærer Sørensen i Voldum hørte i sin barndom Blicher tale i plantagen og var ven og skolekammerat med Jens Christensens søn, Christen Jensen, idet han gik i Voldum skole, da den Rud degn var udygtig og noget fordrucken.

Efter høst 1848 kom Rasmus Sørensen, 18 år gl., på Lyngby seminarium på Djursland, oprettet 1813 af sognepræsten, Barfod, overtaget året efter af staten. 1842 blev en større bygning opført med gymnastiksal. Foruden de sædvanlige læsefag og praktiske øvelser (katekisation) fik eleverne, »subjekter« af bondestand og lærersønner, undervisning i havedyrkning, podning, biavl, som dog var strøget af planen inden 1848. Logi hos bønderne, kost, vask og lys kostede c. 100 rdl. årligt. I Kolindsund, 7—8 km langt, et par km bredt, nu ud-tørret, badede eleverne. En postdiligence kørte gennem byen, men i ferierne spadserede eleverne hjem, for Rasmus Sørensens vedkommen-

de 6—7 mil (40—50 km), men med medpakke og vel hvilesteder, i godt vejr, en fornøjelse for en ung, rask mand med åbent øje for landskabets afvekslende skønheder. 1850 tog Rasmus Sørensen eksamen med »Meget duelig« = 1. karakter, og efter et års virksomhed som hjælpelærer kaldedes han 3. november 1851 til enelærer i Liltved, Fausing sogn, 2—3 km fra herregården Gammel Estrup, hvor han i sin fritid hjalp godsforvalteren og fik rutine i udfærdigelse af forskellige dokumenter, måske også kendskab til landmåling. Efter aftale med pastor Jørgensen i Mygind (havde været på Grønland), hvis yngste søn var noget mangelfuldt udstyret med åndsevner, gik Sørensen de 10 km en gang ugentlig (lørdagen var fri) til Mygind præstegård og underviste denne søn. Her var han velset i kraft af sit lune og humør, sit gode konversationstalent, sin jævne, usnobbede fremtræden og i det hele dannede væsen. Det endte da også med forlovelse med datteren Susanne, og da han 1858 af biskoppen over Aarhus stift blev kaldet til embedet som kirkesanger og skolelærer i Vitten, Sabro herred, blev de den 4. januar 1859 viede i Mygind kirke. Pastor Jørgensens smukke brudetales om at forblive i kærligheden, både indbyrdes og den kristelige, sluttede han med et par ord til brudgommen: »Det er et skønt, ja helligt kald, hvortil De er kaldet, når det røgtes med ærlighed og troskab. — Det er mit håb, at jeg trygt tør lægge min datters hånd i Deres, at De, når vi om kortere eller længere tid mødes, altid vil kunne møde mig med frimodighed, med en god samvittighed. I tanken vil vi ledsage eder til eders lille, simple våning, vore bedste ønsker vil ledsage eder, daglig vil vi tale om jer. — Så gak da, søn og datter, fredeligt eders bestemmelse imøde — forbliver blot i kærligheden!« Pastor Jørgensen blev senere forflyttet til Trige-Ølsted nord for Aarhus, hvor lærer Sørensen og hans ældste datter Susanne besøgte ham c. 1875. Et par smukke pastelbilleder af præsteparret hang i dagligstuen i Voldum og er nu i Susanne Bachs besiddelse i Falsled. — Allerede i første barselseng døde Susanne Jørgensen, og det lille spædbarn 9 måneder senere. Sørensen fik nu sin søster Mariane, da 21 år gammel, senere gift med en skomager Præstgaard, Randers, til husbestyrerinde i 10 år.

Den 9. juli 1869 giftede han sig atter med *Maren Jensen*, en gårdmandsdatter fra Lundgaard i det nærliggende Lyngaa sogn. Hun var født 8. april 1847, var altså 16—17 år yngre end sin mand, men de levede lykkeligt sammen i 31 år.

Hendes morfar, *Christen Jensen*, og hans far og flere forfædre var ejere af Lundgaard på 5 tdr. hartkorn. Den store gård lå først i Lyngaa by, var oprindeligt fæstegård under Bidstrup ved Laurbjerg, senere under Frijsenborg. C. 1820 blev den selvejergård og flyttet uden for byen. Her, lige op til haven, lå en gammel oldtidshøj med tomt gravkammer, på højen blev anbragt en flagstang, og en trappe fra haven førte op til den. Hele slægten, også kvinderne, er gennem over 100 år fra Lyngaa sogn. Den langstrakte Lyngaa by med mange gårde og huse var vel forsynet med branddamme, gadekær, i 1803 ialt 7. Christen Jensen og hans hustru, *Maren*, havde ingen sønner, men

Rasmus Sørensen og hustru Maren, f. Jensen, ca. 1869.

2 døtre, *Maren* og *Karen*. Førstekarlen i gården, *Jens Laursen*, bliver da gift med *Maren* 1842 (fru lærer Sørensens mor), og da denne dør 1850, med søsteren *Karen* 1851, som altså bliver stedmor til den afdøde søsters børn, af hvilken sønnen *Christen Jensen* senere får gården og i ægteskab med *Stine Madsen* fra *Tinning* bliver far til de senere plejebørn (efter forældrenes død) i *Voldum skole*, *Johanne* og *Karen Lundgaard*.

I maj 1871 døde lærer *J. F. Pommerencke* i *Voldum*, og 21. august s. å. kaldedes *Rasmus Sørensen* i *Vitten* til skolelærer og kirkesanger i *Voldum*, hvor i hele sognet dengang boede 619 mennesker. Postmesteren i *Randers* anmodede *Sørensen* om at modtage breve og pakker i skolen, hvor de da kunne afhentes eller sendes ud med skolebørnene. Budet fra *Randers* kom et par gange, senere oftere, om ugen og tog med tilbage indleveret post. Fra 1878 ansattes endelig landposter. *Susanne* og *Karen* morede sig en dag som 3—4-årige med at overklistre hinandens ansigter med røde og blå frimærker. 1872 blev *Sørensen* kasserer og bogholder for en nyoprettet spare- og lånekasse for begge sogne. C. 1875 stiftedes en sangforening med *Sørensen* som dirigent. Da degnen — den almindelige benævnelse mellem bønderne — og hans unge kone var selskabelige, intelligente og elskværdige mennesker, blev hjemmet snart et samlingssted for ligesindede fra *Clausholm* og *Schildenseje*, fra byen (købmand, dyrlæge, præstefamilien *Roed-Müller*, især de voksne døtre, den lystige gårdmand *Mogens Kirkegaard* og hans læsende, i *Voldum* ferierende brødre) og omegnen, især *Sørensens* bror, *Søren Koch*, sognefoged i *Nielstrup* og gårdejer efter faderen, og søsteren *Kirstine* (tante *Stine*) i *Halling* mod syd, gift med gårdejer *Peder Christian Rasmussen* o. m. a. Således hængled for lærerfamilien i *Voldum* årene i »et jævnt og muntert, virksomt liv«, der jo også af og til måtte foregå på jordlodden, ialt 6 tdr. land, hvoraf de to taget fra den gamle drivervej for kvæget og byhyrden til heden og udmarkerne, nu forlængst nedlagt som sådan og erstattet af en smallere, indgrøftet vej, som stadig ligesom de 2 tdr. land kaldtes hedegyden. Jordlodden gav foder til 3 køer, 1 gris

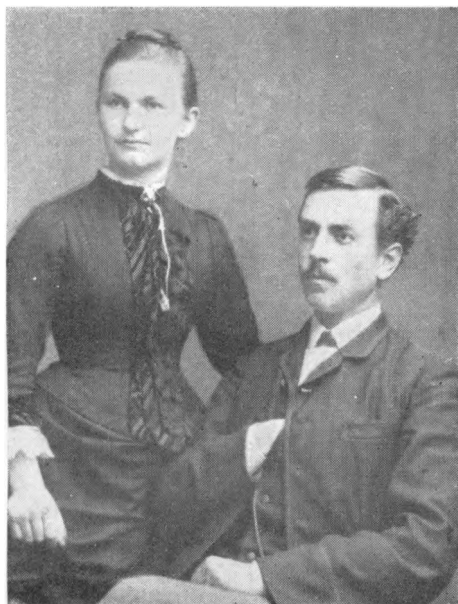
til opfodring, som blev slagtet om efteråret, et par får og høns samt i mange år duer, så der var altid mad i huset. Børnene fik hver morgen et stort fad nymalket mælk med brød i, som de på gammel vis langede til med deres skeer. Da de engang rykkedes om fadets placering, gik det midt over. Der kenedes smør, inden mejeriet i 80'erne blev bygget i Nielstrup, også knapost blev lavet, og der støbtes små tynde tællelys (»væger«) til at lyse op med i skabe og kroge i bryggers og køkken. Også et par får holdtes, de græssede i »hedegyden«. I hjemmet dyrkedes musik og sang og anden tidsfordriv, whist, l'hombre, skak, men især læsning fra Sørensens gode og righoldige bibliotek. Karen Hammer fortæller om sit barndomshjem: Far sidder (i tusmørket) i det ene sofahjørne med sin pibe, Marie og Sofie ved siden af, Susanne og jeg på stolene ved enden af sofaen, og mor går med korslagte arme frem og tilbage mellem kakkelovnen og sove-kammerdøren, oplyst fra ilden i kakkelovnen, så hendes skygge vokser, når hun går den ene vej, og bliver mindre, når hun går tilbage, og så synger vi, i reglen to- eller trestemmigt. — — Så er der også kirken, den store, dejlige kirke, — der var ingen varme (først fra c. 1890). Jeg husker en søndag om vinteren, Marie og jeg kørte i slæde på skråningen fra »plantelandet«, så kom mor og fru Høeg og skulle i kirke. Mor var forkølet og havde glemt sit lommeørklæde. »Lad mig få dit, Karen,« sagde hun. Jeg var ikke rigtig villig, men mor fik det. 5 minutter efter kom mor gående hjem, nysende højlydt. Søren Bent (en skolekammerat) havde foræret mig noget snus eller peber, og det havde jeg gemt i et hjørne af lommeørklædet, og da mor oppe ved kirken rystede det, fik hun lidt rigeligt af det op i ansigtet og måtte gå hjem. Det var mor, som prægede hjemmet, da far altid havde så meget at bestille uden for skoletiden, men når han var inde i stuen, havde han et vist, tørt lune, som Marie har arvet efter ham. — — Susanne Bach fortæller: Jeg husker også mørkningstiden, og at onkel Koch engang tog violinen og spillede dansemelodier, og mor dansede med os. Ligeså husker jeg, når »hodal« kom og oversvømmede den nederste del af byen. Engang var jeg sendt ned til onkel Jens (i oldefaderen, Rasmus Andersens fåstegård) med medicin, og inde, hvor han lå, stod vandet så højt, at hans træsko sejlede. Vi holdt også af at lege oppe på kirkeloftet og finde uglere der i tårnet samt ridse vore navne i blytaget. — Da jeg var 9 år, havde sangforeningen en større festlighed den 8. april, hvor Emmeluth (skovfoged på Clausholm) og en til — vist Mogens Kirkegaard, overrakte mor 12 par kopper, blomstrede og hvide. Jeg har 5 par af de hvide. — I et brev fra Susannes mand, lærer Bach (i lang tid vikar i Voldum i sine unge dage) til Karen Hammer skriver han: »Hvor var det herligt for mig at komme i det ualmindelig gode og gæstfrie og lykkelige lærerhjem i Voldum hos din særdeles dygtige og brave fader og ejegode moder, der næsten altid nynnede eller sang. I dette hus lærte jeg først rigtig værdien af det gode hjem med dets hygge og lykke at kende.« — Efter-som de 3 piger blev større, måtte de jo hjælpe til på flere måder, bl. a. ved rengøring af den store kirke med det interessante loft, hvor hvæl-

vingerne lignede kartoffelkuler, og hvorfra smalle trapper førte op i tårnet til klokkerne, fra hvis lydholder en herlig udsigt lønede den tur, som under hver rengøring skulle prøves. Heroppe i hulninger og kroge var der uglereder. Marie fangede engang en smuk slørugle, som efter forevisning i hjemmet og præstegården atter kom i sin rede. Kirken, indvendig 34 m × 8 m, blev, efter at den gamle af frådsten (kildekalk) var styrtet sammen, i 1606 opbygget påny af mursten, smuk kamgavl med lange blindinger, et slankt, ret højt tårn med pyramidetag med blytag ligesom kirken og med to klokker (den ene fra et katolsk kapel mellem Voldum og Clausholm, jorden her kaldes endnu »kapelsagrene«). Indvendig har kirken høje hvælvinger med røde murstensribber og 4 store, spidsbuede vinduer på syd-, 3 på nord-siden. 1678 lod Hans Friis på Clausholm kirken smykke med rigt udskåret altertavle, prædikestol, døbefont, stolestader, korsranke, alt af eg ligesom herskabs- og degnestole fra 1625. I døbefonden et messingfad med bogstaverne HTBG (Herluf Trolle, Birgitte Gøye) og årstallet 1570. Under gulvet foran alteret er begravet Mogens Gøye og tvende hustruer o. fl. a., hvis store mindestene med indhuggede portrætter, indskrifter, våben — efterhånden temmelig slidte — blev optaget c. 1900 og anbragt langs væggene i koret. Til kirkens østre ende var bygget en oprindelig tiendelade for tiendekornet, fra c. 1700 fribolig ved legat fra Clausholm for 6 gamle, fattige kvinder, som desuden fik 6 rdl. månedlig. Foruden de små, snævre kamre havde de gamle en fællesstue. Degnens piger besøgte undertiden de gamle i »hospitalet« og spillede »brus« (gl. kortspil) med dem. Ved Clausholmvejen lå »Den v. Oppen-Schildenske Stiftelse«, oprettet 1875 til 8 lemmer, i en pæn og rummelig bygning, men uden pengehjælp. Ved siden af skolen lå i een bygning en syskole og et asyl, også Clausholm-institutioner. Under stråtaget i degneboligen strakte sig fra gavl til gavl et stort loft med god plads til det i vinterens løb aftærskede korn, som i dynger blev henlagt ved siderne, hvor også røget flæsk kunne hænges op, så det øvrige loft kunne benyttes som tørreloft for vaske-tøj om vinteren eller i regnvejr. En stor del af kornet blev gruttet i Aarslev mølle, hvorfra af og til en vogn kørte gennem byen for afhentning af korn eller levering af grutning og — i ældre tid — rugmel, men efterhånden ophørte rugbrødsbagningen i hjemmene. Loftet var også gemmested for en gammel standkiste med tøj (bl. a. en gammel krinoline), kasser o. a. skrammel, interessant for børnene at rage i. Men oftest legede de tre piger ude med adskillige kammerater, både drenge og »tøse«, alle sammen i Voldum kaldet »knæjt«. Skolens lege- og gymnastikplads, kaldet »plantelandet«, var en del af den gamle, fælles gadejord mellem gårdene. Her var nu anbragt den ved landsby-skoler påbudte galge med klatrestang, glattov, knudetov, trapez og ringe, også et godt legetøj i fritiden. Da R. Sørensen kom til Voldum 1871, var der mange skolebørn, 70–80, delte i 2 klasser, alt for mange for een lærer. I 1883 blev da en andenlærerskole med bolig bygget i den i forvejen lille have, tillige med foder- og kælderrum.

En lærer, Anton Nielsen fra Ranum, hvor han i en ferie tog Marie med hjem på besøg, blev kaldet som andenlærer, og den 4-klassede skoleordning indført, en stor lettelse for Sørensen, hvis hals allerede var blevet ret medtaget i de strenge år som enelærer og kirkesanger i det store, ofte råkølde kirkerum uden orgel og varme. Efter pastor Roed-Müllers død 1882 fulgte den aldrende ugifte provst Lund, som elskede naturen og historiske minder, en humanist af den gamle skole. Han kom meget lidt ud til folk, vel mest i lærerhjemmet for en kort passiar, holdt af korte spadsereture, oftest op gennem plantagen på bakken syd for byen, en tur, som også Susanne, Karen og Marie af og til fik tid til, og de traf da ofte provsten, som gerne docerede populære viden for dem, i tidlige vinteraftener stjerner og stjernebilleder, ligesom han også for fornøjelse en tid læste fransk med de to ældste. Hos frøken Olsen i syskolen, lærerdatter fra Ødum, senere gift med dyrlæge Høeg i Voldum, fik de alle tre nogen undervisning i klaverspil. Fru Høegs efterfølger i syskolen blev frøken Jespersen, søster til fru forpagter Houmann, Schildenseje, i kanten af »Mygindskoven«, under Clausholm. Houmanns to ældste døtre var på alder med lærerdøtrene og lige med dem i munterhed og livlighed, og de kom ofte til Voldum med produkter fra have og køkken til tanten i syskolen, hvis løn ikke var stor. De blev hurtigt bekendte og venner med lærerdøtrene. Efter konfirmationen måtte de skiftevis ud fra hjemmet for videre uddannelse. Susanne kom som husholdningselev til Pindsminde nord for Clausholm, dernæst til Langesø på Fyn. Senere var hun husjomfru på Risagergaard hos proprietær Poulsen, farbror til arkæologen og forfatteren Frederik Poulsen. Susanne blev således godt rustet til sin fremtidsstilling som lærerkone, idet hun var blevet forlovet med lærer Frederik Bach, som under vakance efter den første andenlærers for-

flyttelse bestyrede embedet så vel, at skolebørnene stod i flok udenfor, da sogneråd og skolekommission samledes for at gøre indstilling til embedet, og bad hver enkelt, som kom, om at stemme på Bach. Det blev imidlertid den noget ældre Chr. Madsen. Men da denne $\frac{1}{4}$ år senere skulle ind som garder i $1\frac{1}{2}$ år, kom Bach igen som hans vikar, opfriskede det varme venskab med Susanne, blev forlovet med hende, og i 1891 i oktober måned blev hun efter vielsen i Voldum kirke og et festligt bryllupsgilde i skolen lærerkone i Hinge, Galtens sogn ved Hadsten.

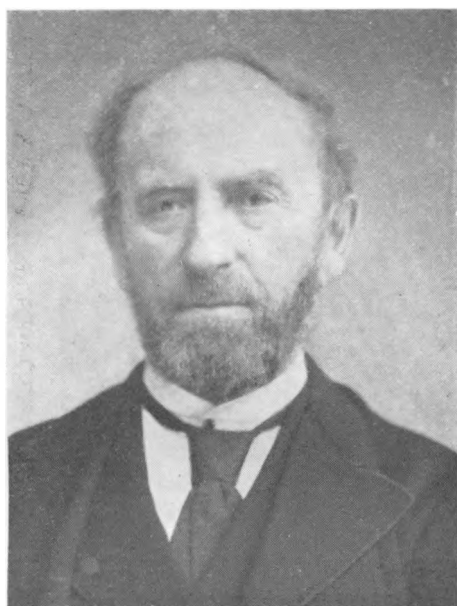
Frederik Bach og Susanne B. f. Sørensen, ca. 1890.

Frederik Bach, dim. fra Jellinge seminarium, var lærersøn fra Vissing. I »Randers Amtsavis« 1880 læses: »En hædersmand, 75 år, pens. lærer og dannebrogsmænd A. Bach i Vissing har uafbrudt været lærer i 60 år, ham selv til glæde og mange til velsignelse, påskønnet af foresatte og mindes med taknemlighed og agtelse af hans mangfoldige tidligere elever. 15 år gammel ved amtsprovst og ridder Kruzes anbefaling huslærer hos gårdejer Laurs Skifter i Nøragergaard ved Gjerlev i $1\frac{1}{2}$ år, derefter til møller Schou, Randers. De to følgende år faderens medhjælper i Gimming, om vinteren læste han med småbørn i Tjærby (for langt til Gimming). Næste vinter huslærer hos toldbetjent Ulstrup i Udbyhøj. Derefter på Lyngby seminarium, hvor han jo deltog i undervisningen i Lyngby skole. Efter $1\frac{1}{2}$ år dim. med »Meget duelig« og konstitueredes på eget an- og tilsvær ved Rud skole i to år. Så hjælpelærer hos skolelæreren i Laurbjerg. C. 1835 skolelærer og kirkesanger i Vissing i 44 år til 1. januar 1879. Han

holder stadig privatskole uden vederlag for børn i 6—8 års alderen.« Karen blev hjemme og hjalp til i huset, læste senere med skovfoged Emmeluths to sønner, som altså gik til Voldum. I 1892 kom Karen på Zahles seminarium i København, boede i tante Præstgaards pensionat. Marie var den, som mest var hjemme for at hjælpe både sin mor, som undertiden fik et anfald af galdesten eller anden dårlighed, og sin far, der fra 60 års alderen begyndte at føle sig træt af alt sit arbejde i skolen, sparekassen, postvæsenet og landbruget (med lejet hjælp til pløjning, kørsel m. m.). Han var derfor glad ved Maries hjælp til malkning, fodring, hakkelseskæring o. s. v., sommetider også ligesom moderen med postvæsenet. I sommerferien 1888 besøgte Marie med sin far tante Præstgaard i København og besøgte naturligvis den store nordiske udstilling, tivoli m. m. I vinteren 1890—91, mens Susanne var hjemme, kom Marie til Hadsten for at hjælpe tante Dorthe, gift med tidligere landmand Christen Nielsen. Da deres søn Søren skulle på latinskolen i Randers, købte de ejendom der, men flyttede, da Søren gik på universitetet, til København og endelig, da sønnen blev cand. mag. (senere adjunkt i Fredericia og Randers, sidst rektor i Aalborg og København) til en villa i Hadsten. Datteren Anna blev der forlovet med andenlæreren i Voldum, Christen Madsen, senere i Vinding i Midtjylland, sidst i Tømmerup ved Kalundborg og som pensionist i Søborg (København). I Hadsten fik Marie også et kursus i »fransk vask og strykning«. I foråret 1893 kom Marie atter ud, denne gang som husjomfru på Gunneruplund i Ødum sogn, kun 6—7 km syd for Voldum, så hun lejlighedsvis kunne smutte hjem. Lærer Madsen var flink til at følge hende på hjemvejen forbi Halling gennem skoven. Da proprietæren sidst på sommeren solgte sin gård, kom Marie atter hjem, og hun var, som før nævnt, den første, som modtog mig i Voldum skole, da jeg om morgenen 5. november 1893 trådte ind i dagligstuen.

Her hos denne venlige, livlige og kultiverede lærerfamilie med sans for musik og sang (her så jeg første gang Bellmanns sange og epistler) og for naturen var jeg snart som hjemme, lærte at spille l'hombre, så jeg med Sørensen kunne deltage i spillet hos købmand Alexander-sens, dyrlæge Høegs, gartner Hansens, skovfoged Emmeluths, forpagterne på Clausholm og Schildenseje og i lærerhjemmet, når der var gæster fra disse hjem. Alene fik vi ofte en whist om aftenen. Sørensen sagde undertiden spøgende efter aftensmaden: »Hvis du vil give en toddey, så vil vi spille whist med dig.« Vi behøvede nu ikke at købes til det, men romtoddey var dengang det almindeligste og billigste traktement før eller efter aftenkaffen. Bønderne i Voldum søillede ikke kort, men fordrev tiden under besøg med samtale og drøftelse af egnens begivenheder eller tidens spørgsmål og med muntre historier, og ved en toddey eller punchebolle blev der ofte holdt taler. Første gang, jeg var til gilde i det noget gammeldags Rigtrup, sad den gamle mand i gården og udfrittede mig med ægte jydsk nysgerrighed om hjemsted, familie o. s. v., idet han stadig sagde du til mig. Pludselig udbrød han: »Ja, a sæjer no do til dæ, for 'do æ' da kons en

kål (ungkarl.« Det var også i Rigtrup, at vi ved et bryllup efter gammel skik blev modtaget i gården med musik, og mændene fik i forstuen til velkomst en dram og en drik øl, som skafferen skænkede op til hver ankommende i de samme to glas. Under sidste ret: Svedsketærte el. lign. fik man et glas vin, som straks måtte tømmes og sættes på den ombårne bakke for straks efter at kunne fyldes igen til de næste, men vi langede ikke til samme fad. Ligesom overalt i

Rasm. Sorensen ca. 1895.

Danmark var i Voldum endnu nogle gamle skikke bevarede. Karlens fastelavnsridning og majfest holdtes dog ikke mere, hvorimod skoledrengene med en udvalgt »konge« og »prins« gik rundt fastelavnsøndag, sang for dørene og samlede penge ind til spillemand og kaffe med wienerbrød ved gildet om aftenen i en eller anden gård, hvor de dansede med pigerne. Da andenlærerskolen blev bygget, fik de lov at danse i skolestuen der. Valborgaften, 30. april, samledes byens ungdom om bålet på bakken syd for byen. Lærer Sørensen, dyrlæge Høg m. fl. fandt på med deres børn og flere andre, som dryssede med, at gå på et andet sted på bakken og lave et lille bål der. Det var ofte bitterlig koldt, og bagefter gjorde det godt at komme hjem til fru Sørensens kaffebord i den lune stue. Grundlovsdag samledes alle byens folk, både store og små, på plantelandet for i flok med flag i spidsen at vandre op i plantagen og høre lidt på en lokal taler, drikke kaffe og måske senere, hvis vejret var tørt og lunt nok, spise medbragt mad, siddende i græsset. Købmand Alexandersen sørgede for nogle kasser øl og sodavand, og over et lille bål kogtes vand til kaffe

eller te. Det endnu smukke anlæg var siden Jens Christensens beplantning 1845 noget forsømt, indgangsporten med indskrift var forlængst faldet helt sammen, og de store fester for hele omegnen ophørt. I begyndelsen af februar samledes alle byens mænd og kvinder fra gårde og huse og alle hjem til fælles kyrmisgilde (af »kyndelmisse« = Knuds messe, 2. februar) i den af byens gårde, som efter tur gav deltagerne husly. Man mødte om eftermiddagen til kaffe og wienerbrød, dansede et par timer inden aftensmaden, som blev nydt i hjem-

Fru M. Sørensen f. Jensen (Lundgaard) ca. 1895.

mene, mødte derefter atter med friske kræfter og fortsatte dansen, afbrudt ved en kaffepause senere på aftenen. Af og til måtte mændene også have et hvil ved et glas tillavet punch eller to under taler og sang. Aftenen efter samledes mændene alene i gildegården for at opgøre regnskabet, betale bidrag og derpå »udrydde« resterne af kaffen, wienerbrødet og punchen. Denne ældgamle skik årligt at samles fra alle hjem, gårdfolk og småfolk, til et fornøjeligt gilde og således at få fællesfølelsen bekræftet og styrket, var i grunden ret værdifuld, men den forsvandt efterhånden ligesom grundlovsfesterne i plantagen og skolebørnenes fastelavnsfest som følge af det skel i befolkningen, der opstod under missionens vækkelsesforsøg sidst i 90'erne, da provst Lund var død, og Voldum-Rud fik en missionsmand på prædikestolen, pastor H. Gøtzsche, fra foråret 1896. Han var en venlig og dygtig skoletilsynsmand, og forholdet mellem os var altid udmærket. — Et år før var, som tidligere nævnt, de to forældreløse børn fra Lundgaard, fru Sørensens broderbørn, Johanne og Karen Lundgaard, henh. 12 og 9 år gamle, blevet optaget som plejebørn i lærerfamilien, og nu blev juleaften atter markeret ved det pyntede, lysstrålende juletræ, der de sidste år var blevet afløst af et med gran pyntet gavebord. 1897 kom Johanne, 14 år gammel, ud at tjene, først hos fru dyrlæge Høeg, Karen senere på realskole i Randers, hvorfra hun tog

C. J. Koefoed-Johnsen og Karen K.-J. f. Lundgaard, ca. 1908.

præliminæreksamen. Hun blev siden gift med skovfoged Conrad Koefoed Johnsen (lærersøn fra Thorsø) i Tinning skovdistrikt under Frijsenborg, og både hun og søsteren blev af vore børn kendt og afholdt som tante Karen og tante Johanne.

Fra den første vinter i Voldum holdt jeg aftenskole 2 gange ugentlig. Der var god tilslutning, og de frivillige skolepenge ved afslutningen om foråret plus et lille tilskud fra kommunen var en tiltrængt ekstraintægt. Min løn var 600 kr. årlig plus lejlighed og brændsel samt de 20 kr. årlig som kirkesanger. Efter anmodning af sanginteresserede mænd og karle blev jeg også leder af et lille mandsangkor, som vi havde fornøjelse af nogle år, og som foranledigede afholdelse af en årlig koncert i skolen med bistand af klaver og violin, spillet af lokale kræfter, og bagefter kaffebord i den anden skolestue og et lettere punchesold med sang og taler. Svoger Bachs bror, bager Bertel Bach, Randers, leverede wienerbrødet og foredrog med udmær-

Johanne Lundgaard, ca. 1908.

ket talent muntre viser ved punchesoldet. 1897 stiftedes en foredragsforening, af hvis bestyrelse jeg blev medlem. Sognebiblioteket, installeret i skabe og hylder i andenlærerskolen og med andenlæreren som bibliotekar, gav mig også noget tidsfordriv, især i begyndelsen, da jeg gav mig i lag med en større udrensning, reparation og udarbejdelse af et manglende katalog og et forbedret udlånssystem. Således hengled da mine første c. 6 år i Voldum med meget arbejde, også nogen privatundervisning, men også med mange fornøjelser, ikke mindst de hyggelige vinteraftener i førstelærerhjemmet. Lidt skøjtning og kælkning dyrkedes også, ligesom fiskeri om sommeren i Allingåen lige nord for Clausholm. En snevinter arrangerede familierne på Clausholm og Schildenseje sammen med vennerne i Voldum, hvoriblandt lærerfamilien, og proprietærer fra omegnen en vinterfest med kanetur, deltagerne mere eller mindre udklædte, så det store kanetog med klokker og bjælder vakte opsigt og jubel i landskabet. Vi endte på Limegaarden, 7—8 km mod øst, spiste medbragt mad til te og dansede, afbrudt af kaffe og punchepause, til ud på natten. En anden vinter festede de samme mennesker med maskebal i Aarslev forsamlingshus, 4—5 km nord for Voldum. Lærer Sørensen — trods alderen ungdommelig og livlig — og hans hustru bar kun masker, jeg en domino, medens Marie var en nydelig, fransk bondepige. I min fritid, især om sommeren, færdedes jeg meget i den herlige natur omkring Voldum, fra hvis bakkedrag mod syd med den vide udsigt, fra Randers' gamle vindmøller mod nord til Molsbjergene mod syd, udvældede flere kilder, hvoraf en særlig righoldig gennem en støbt beholder og rørledninger forsynede byen ved vandets eget tryk med det dejligste rene kildevand. Efter dette vandværks anlæg 1897 blev gadekæret, branddammen, ved skolen opfyldt og forenet med nabo-gårdens have. En lille bæk lige nörd for byen gennemløb et engdrag, »Ohlkjær« (ålekær) med nogenlunde god skøjtebane om vinteren. Når bækken med stærkt regnskyl strømmede over, forsvandt vandet gennem et hul, »Bommelhohl«, ned i kalkgrunden. På præstegårdsmarken syd for Voldum fandtes en stor sænkning, vel et halvt hundrede meter i tværmål, i hvis bund vandet fra et tilløb, såvel som fra skråningerne rundt om i stærkt regnvejr forsvandt i kalken under-neden. Hullet kaldtes »Hodal«. Om foråret eller sent på vinteren, når hullet og markerne rundt om var fyldt med sne, og det så faldt ind med hastigt tøvejr, kunne den frosne bund ikke tage smeltevandet, det flød over og trængte fra Hodal som en brusende og larmende flod ned forbi præstegård og kirke i den lavere liggende vestende af byen, en næsten årlig begivenhed, oftest ved påsketid. »Nu kommer Hodal!« lød råbet, og skolebørnene fik lov at løbe ud og nyde skuespillet, mens folk i den truede bydel fik travlt med at dæmme op for vandet. I nordsiden af sognet lå den gamle herregård, Clausholm, hvorunder også hørte Schildenseje og Sophie Amaliegaard ved Hornslet. I Mogens Gøyes tid († 1544) var slottet firefløjet. Under svenskekrigen c. 1660 holdt oberst Hans Friis her fjenden stangen. Han tilbyggede eller ombyggede kirketårnet i Voldum og forsynede kirken

med det prægtige egetræs-snitværk i barokstil. Senere ejedes Claus-holm af storkansler, grev Reventlow, der nyopførte c. 1700 den nu-værende bygning. Efter hans død 1708 overtog enken Sophie Amalie Hahn godset. Fra Clausholm bortførte Frederik IV i året 1712 den unge Anna Sophie Reventlow. Han holdt med sin karosse, forspændt 4 hvide heste, ved Loddenhøj, 1 km sydvest for Voldum, mens Anna Sophie i nattens mørke blev båret hertil i bærestol. 1718 købte kongen slottet, byggede en ny stor lade, hvor på den høje gavl ud mod vejen ses jernbogstaverne A.S. - Fr. IV samt årstal. Slottets indre er rigt udsmykket med stuklofter, gobeliner og malede inskriptioner. I den allerede forlængst anlagte have skete store forandringer med nye bue-gange, fontæner og cascader, broer fornyedes, og der kom svaner i slotsgravene. En slotsgartner udstyrede haven med nye, flere hundrede meter lange alleer af lind og bøg eller kastanier. Efter kongens død 1730 blev Anna Sophie (dronning fra 1721) forvist af Kristian VI til Clausholm og holdt her hof med et talrigt personale. Her lå desuden i tilbygninger et regiment ryttere under Dronningborg rytterdistrikt. Slottet og parken er stadig meget seværdige. Skolerne i Voldum og Rud (som først lå i Hallendrup) var altså »rytterskoler« (1721) med den på alle 240 skoler i hele landet indmurede sandsten med indskriften: Halvtredsindstve år, Gud, har du mig opholdet, at sygdom, krig og pest mig intet ondt har voldet. Thi yder jeg min tak og breder ud dit navn og bygger skoler op, de fattige til gavn. Gud, lad i dette værk din nådes fylde kende, lad denne min fundats bestå til verdens ende, lad altid på min stol en findes af min æt, som mener dig, min Gud, og disse skoler ret.

I 1894 fik jeg min første cykle og var straks i sommerferien, mens Sørensen velvilligst sang for mig i kirken, på langfart til mit hjem i Aarup, derfra til København, hvor jeg besøgte Ludvig og Jenny nogle dage og på tilbagevejen Mathilde og Feilberg i Korsør. I 90'erne blev de første telefoner installerede i Voldum. Kort efter 1900 begyndte de første biler at vise sig til skræk for heste og kuske ligesom de første cykler. — Nogle gange havde jeg sammen med Marie besøgt Susanne og Bach i deres rare hjem i Hinge skole, idet vi gik de 7—8 km til fods. I sommeren 1896 søgte Bach lærerembedet i Trunderup, Jordløse sogn på Fyn, og han og jeg fulgtes da — det var i ferien — på cykle gennem Jylland til Aarup, hvor Bach overnattede i mit hjem for næste dag at fortsætte til Trunderup for at præsentere sig for myndighederne. Her besøgte Marie og jeg dem en jul. Siden, da Bach 1901 blev forflyttet til det herlige Falsled ved Horne-(eller Helnæs-)-bugten ad Fåborg til, har vi besøgt dem næsten hvert år og befundet os såre vel hos disse gæstfrie, hjertelige og dygtige mennesker. I foråret 1897 tog Marie atter ud, idet hendes mor nok kunne klare husførelsen med hjælp af den c. 14-årige Karen Lundgaard og lejlighedsvis en kone fra byen. Marie blev husholdningselev på »Havegaard« i Nordsjælland, vest for Helsingør hos den ugifte v. Krogh, jævn og venlig, tog altid sine damer, husbestyrerinden og Marie med, hvor han blev indbudt. Her tilbragte Marie et lykkeligt år med mange smukke

og glade oplevelser i det selskabelige liv i og uden for hjemmet. Hun sang duetter med den gamle kgl. skovfoged Eskildsen, og på cykle, som hr. Krogh lejede til hende, fulgtes hun med de andre på mange smukke udflugter. I foråret 1898 kom hun atter hjem, hvor både hendes mor og far trængte til hendes villige hjælp. Sørensens kræfter begyndte at svigte, så han i foråret 1899 antog en hjælpelærer, Thomsen. Samme år i den meget varme juni måned visiterede den fornemme biskop Clausen skoler og kirker i Voldum-Rud sogne. Samtidig søgte Sørensen sin afsked efter næsten 50 års skolegerning. Sammen med c. 20 andre søgte jeg embedet, blev indstillet som nr. 1 og kaldet i august, mens jeg havde statens kursus i sang, orgelspil og harmoni-

Marie C. Sørensen, gift H. Hammer, 1899

lære. Samme måned flyttede da lærer R. Sørensen og hustru til et hus på hjørnegrunden ved Clausholmvejen. Det var stuehuset til en nogle år tidligere nedlagt gård, og den tilhørende toft og have udgjorde med byggegrunden en lille td. land. Toften blev nu udlejet til en gartner.

Den 1. september kom jeg hjem til Voldum fra København med nogle timers ophold i Odense, hvortil far og mor nylig var flyttede fra Aarup efter realskolens salg, og overtog mit nye embede, og en uges tid senere fik jeg mig endelig rusket op til et frieri til Marie, som heldigvis straks sagde ja. Jeg havde ellers ikke vidst, hvor jeg skulle få en kone fra, Marie var i virkeligheden den eneste, jeg brød mig om som livsledsagerinde, skønt jeg i så mange år havde gået og kigget på hende uden at kunne beslutte mig til forlovelse. Lærer Sørensen, nu min svigerfar, havde fået smerter i sin ene fod, så han holdt sig mest inde i sin stol. Han frasagde sig nu sin næsten 30-årige bestilling som kasserer og bogholder ved sparekassen. I samråd med Marie modtog jeg bestyrelsens tilbud om stillingen mod lønnens forhøjelse fra 150 kr. til 200 kr. årlig. Derimod fortsatte Sørensen som

brevsamler med hjælp af svigermor, som så ofte før lejlighedsvis havde passet hvervet. Lønnen var jo også et lille tilskud til den meget lille pension, en lærer dengang kunne opnå, for Sørensens vedkommende godt 900 kr. årligt. Efter mit ønske solgte sognerådet jordlodden, for hvilken jeg fik erstatning i et fast årligt pengebeløb, svigerfars 2 køer i skolestalden og resten af korn og foderstoffer blev hen på vinteren solgt. Henimod jul blev han indlagt på sygehuset i Randers for koldbrand i foden, og benet blev afsat omtrent til knæet. Et par måneder senere kom han hjem, temmelig vel tilpas og ved godt mod. Træbenet vænnede han sig hurtigt til og var glad ved at komme lidt i virksomhed igen som brevsamler. I vinterens løb havde vi travlt med

Holger Hammer, 1899.

at forberede vort bryllup, Marie navnlig med udstyret. I lejligheden blev et par døre flyttet, da vi gerne ville tage stuerne i brug på en anden måde end før. Der blev malet og tapetseret. Et nyt klaver havde den altid tjenstvillige Ludvig købt for os i København hos Hindsberg. Et meget smukt chatol med skriveklap og mange små og store skuffer, af Sørensens arvet efter sin far, Søren Rasmussen i Nielstrup, kom nu, fint oppudset, som en del af svigerforældrenes gave og medgift i vort eje og pyntede i dagligstuen sammen med vore indkøbte nye møbler, i spisestuen en smuk buffet med marmorplade og spejl, foræret os af Bach, Susanne og Karen. 2. påskedag, 16. april, blev Marie og jeg da viede i Voldum smukke kirke i nærværelse af alle gæsterne: brudeparrets forældre, Mariens søstre og svoger Bach, onkler og tanter fra Nielstrup og Halling, mine brødre og svigerinder, også Ludvig og Jennys søde, velopdragne børn, Kai og Berit, c. 7 og 5 år, samt Mathilde, svoger Feilberg og Valborg, endelig også det sædvanlige gildeslav: Høegs, Alexandersens og de 4 gårdmandsfamilier i samme bydel samt skovfoged Emmeluths fra Clausholm. Flere kunne ikke proppes sammen ved bordene i skolestuen, hvor

bryllupsmiddagen indtoges, som i dette selskab af vittige, glade og veltalende mennesker både de tilrejsende og de fastboende, naturligvis fik et festligt forløb med masser af taler og sange.

Vort nye, pæne hjem, smykket med de mange gaver af møbler, tæpper, billeder, porcellæn, krystal og sølvtøj var et opnået mål, et nyt udgangspunkt for fortsat virke i hus og have, skole og kirke. Straks efter vort bryllup indtraf det pudsige tilfælde, at et af de meget få storkepar i Voldum flyttede fra præstegården til degneboligen og byggede rede på vort tag, og de bragte jo virkelig børn og lykke med sig. Pastor Gøtzsche foreholdt mig spøgende, at man iflg. 10. bud ikke måtte begære sin næstes stork, men hans frue påstod, at

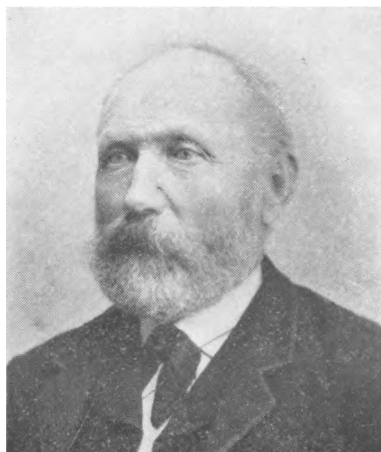
Valborg Hammer, ca. 1900.

nu troede deres lille søn fuldt og fast på storken. I sommerferien tog vi på bryllupsrejse til Odense hos far og mor, til Korsør hos Mathilde og Feilberg, hos hvem også Karen kom på besøg fra Tersløse ved Sorø, hvor hun var lærerinde, og Feilberg tog os alle tre med på sin tjenestetur til Kiel. Fra Korsør tog vi til Trunderup og besøgte Susanne og svoger Bach. — Den sidste aften i det gamle århundrede tilbragte vi sammen med Karen hos svigerforældre. Kl. 12 (24) efter skålen i et glas vin for det nye — tyvende — århundrede gik vi i det herlige, rolige, milde vejr med måneskin ud i det frie og hørte på klokkeringningen, som var påbudt over hele landet i et kvarter. Vi gik op til kirken, hvor jeg en stund afløste den gamle ringer.

Lærer Sørensen, som var historisk interesseret og ofte kunne anføre et rammende citat fra historien, havde hvert år haft den vane at hilse mig om morgenen den 15. marts med Cæsars ord til spåmanden, der havde varslet Cæsars død på denne dag: »I dag har vi den 15. marts!« På samme dag i det nye århundredes første år lå imidlertid svigerfar mest bevidstløs hen efter nogen tids sygeleje, og om aftenen udåndede han, 70½ år gammel. Den smukke og stemnings-

Margr. Hammer, f. Andersen, ca. 1900.

Jacob F. Hammer, ca. 1900.

fulde begravelse få dage senere fandt sted med en meget stor deltagelse fra nær og fjern. Hen på sommeren satte en kreds af venner en smuk mindesten på hans grav. Den 23. juni fik Marie og jeg vort første barn, bragt til dåben af begge bedstemødrene. Da jeg i sommerferien i august besøgte far og mor i Odense, havde far svært ved at færdes, dog gik vi en tur sammen for indkøb af en tøjhund til Hans. Om efteråret måtte han gå til sengs, og den 27. november døde han, 67 år gammel. Ved begravelsen i Odense på St. Knuds kirkegård havde familien den sjældne glæde at have den gode, gamle onkel Lars iblandt os. Senere (c. 1915) var han vor gæst i Randers nogle dage. I Aalborg- og Randersbladene fandtes en smuk omtale af far og hans virksomhed i Skelund. Mor tog nu ophold i Holsted hos Mathilde og Feilberg, som et års tid i forvejen havde fået et sygt ben amputeret og derefter var blevet forflyttet fra Korsør til Holsted som postmester.

Harald og Maries søster Karen, som så hinanden første gang ved vort bryllup, fortsatte bekendtskabet ved gensidige besøg i henh. Tesløse og Korsør og blev hurtigt forlovede. Den 14. juli 1903, c. 5 uger efter vort barn nr. 2, Knuds fødsel, blev de viede i Voldum kirke. Både svigermors beskedne enkepension (c. 200 kr. årlig!) og brudeparrets endnu små lønindtægter berettigede til et mindre bryllupsgilde, men i vort hjem med bedre plads serverede svigermor en god middag, hvor de tilstedeværende foruden brudeparret, svigermor, Marie og jeg var min mor, onkel Koch og tante Grethe samt Margrethe Houmann, Karens gamle og gode veninde. Det var et livs-afsnit, fuldt af vekslende, interessante og betydningsfulde oplevelser, Harald nu i sit eget hjem og en rolig tilværelse kunne se tilbage på. Efter præliminæreksamen kom han i klejnsmedelære hos det da kendte firma Scheibel i Mikkalbryggersgade i det indre København, efter tidens skik en hård læretid (plus teknisk aftenskoleundervisning) fra

Lars Hammer, ca. 1915.

kl. 5—6 om morgenen til kl. c. 10 om aftenen (undtagen lørdag, da der ikke var aftenskole) med tømrad hjemmefra, varm (opvarmet) mad sent efter hjemkomst til Nørrebro, hvor han boede hos de da ugifte brødre Carl og Ludvig. Ingen ferier som i vore dage. 1891 blev han svend og fik af far 100 kr. til tøj og det traditionelle svendegilde (på Lygtekroen, dengang yderst på Nørrebro, nu nedrevet) med mester og svende samt Carl og Ludvig. I foråret 1892 tog han arbejde i Helsingør (20 øre(!) i timen) på det store jernskibsværft. 1893—95 læste han i København samtidig til begge maskinisteksaminer (alm. og udvidede), og straks efter den gode afslutning tog han hyre som 3. mester på S/S »Nordvest« i Østersøen og Middelhavet. Hjemkommen til København fik han af rederiet tilbud om forhyring som 2. mester på en Kinadamper, som på udfarten var ude for en kraftig tålfun med stor fare for forlis (maskinskade og uafbrudt arbejde for at

Harald og Karen Hammer ca. 1903.

holde maskinen gående). I Kina og Japan var der mange smukke og ejendommelige oplevelser, og Harald var som altid flink til at sende breve og småting hjem til forældrene og søskende. Skibet solgtes i Kina, og Harald fik tilbud fra den kinesiske køber om stillingen som 1. mester, men ville hjem ligesom den øvrige besætning som passager på rederiet »Nordvest«' regning med tysk passagerdamper til Bremen. 1896 lige efter nytår 1. mester på S/S »Tyr« fra Randers, hvor jeg fra

Søren Koch ca. 1903.

Voldum tog ind og hilste på ham, vi havde ikke set hinanden i flere år og nød nu nogle timers rart samvær. »Tyr« gik til USA for fragtfart mellem New York og Cuba, som da havde gjort oprør mod Spanien, tog våben og ammunition med til oprørerne og lossede om natten i en bugt, hvor i urskoven inden for på en klippehøjde iagttoges det morsomme naturfænomen af en luftstrøm, som af bølgeslaget ved kysten skiftevis presseses op og sugedes ned gennem en sprække i klippen, så at man, siddende på åbningen, kunne gynges op og ned. I New York lå Harald en tid på sygehus for malaria, som senere af og til plagede ham i flere år. Efter hjemkomst i august måtte han på session, hvor han blev taget til tjeneste i marinen til foråret, sejlede imens som 1. mester med en trawler i Nordsøen. I februar mødte han så til tjeneste i marinen og var om sommeren med orlogsskibet »Hejmdal« til Island (fiskeriinspektion). Efter endt tjeneste i oktober gik han ombord som 1. mester i S/S »Saturn«, der skulle til Afrika efter jordnødder i Dakar. Svoger Feilberg virkede efter

aftale for, at Harald kunne få ansættelse i DSB ved færgefarten, og han fik nu i Dakar telegram, at en sådan kunne forventes, hvis han kunne møde snarest. Harald telegraferede tilbage: »Ja!« »Saturn« skulle netop tilbage med fuld last — foråret 1899, og Harald lovede fyrbøderne at gratiale, hvis de holdt fyret godt vedlige, så maskinen med fuldt damptryk kunne drive skibet frem med rekordfart. I stedet for de normale 28 dage nåede »Saturn« Aarhus, lossestedet, på 22 dage. Harald holdt sit løfte tilfyrbøderne, samlede om aftenen kaptajn og det øvrige overordnede mandskab til et festligt afskedssamvær på en restaurant og tog ved midnat toget til København, så at en cykeltur, jeg foretog fra Voldum for at hilse på min kære bror, som jeg igen ikke havde set i flere år, blev forgæves, fuglen var fløjet. På DSB's kontor i København blev han så næste formiddag ansat som 3. mester med øjeblikkelig tjeneste i Fredericia—Strib-overfarten. Aret efter, 1900, kom Harald til Korsør—Nyborg-farten med bopæl i Korsør, senere til andre færgefarter, sidst i Helsingør.

Harald og Karens første hjem var i Nykøbing, Mors, hvor jeg — Marie var optaget af sit spædbarn — i ferien 1903 besøgte dem, og da en af færgerne skulle til det årlige eftersyn i København, gjorde jeg efter indbydelse turen med som gæst. Også andre af mandskabet havde gæster med. Vi levede og spiste ombord, vejret var fint, og det var en herlig tur. Næsten hvert følgende år besøgte vi dem ved de forskellige overfarter: Sallingsund, Masnedsund, Oddesund, Helsingør. Også svigermor var deres hyppige gæst, også i Korsør og Gedser. I Haralds årlige sommerferie var de hyppigt gæster hos os med deres lille »Tvttepike«, Thyra, som blev en udmærket legekammerat med vore børn. I Voldum gamle degnebolig havde vi også den store glæde i en sommerferie at huse Ludvig med familie og senere alene deres søde, velopdragne børn, Kai og Berit, ligesom også Mathildes to kvikke og rare pigebørn, Hildur og Agnes, en sommer besøgte os et par dage på cykeltur fra Langaa, hvor Feilbergs halvbroder, Julius Rold, var førstelærer, til Hornslet, hvor en ældre broder var distriktslæge. Også svoger Bach, Susanne og deres børn besøgte svigermor og os, og en sommerdag cyklede vi fire voksne en herlig tur til Kaløvig med slotsruinen. De c. 50 km frem og tilbage generede os ikke, vi var unge, veltrænede og i god vigør. Marie og jeg holdt af at cykle ud sammen også på lange ture, således (vistnok 1907) til Mariager, c. 38 km fra Voldum, hvor vi naturligvis også nød den herlige udsigt fra Hohøj over land og fjord fra Als hvide kirke og bierget i Helberskov ved Kattegat til Hobroskovene mod vest, fra Roldskovene mod nord til bakkeledene svdpå ved Randers fjord. En oktoberferie c. 1908 anmeldte til vor glæde Carl sit besøg, han var geologisk interesseret og kyndig, og vi gik en dag over Allingåen til Aarslev kalkgrav, som med sine i kalken indskudte flintlag mindede om Stevns klint. Fra 1901 var Valborg et par år lærerinde i Randers, inden hun søgte til København. Hun besøgte os ofte pr. cykle, alene eller i følge med kolleger.

I de c. 10½ år som førstelærer og kirkesanger i Voldum blev min

tid meget optaget — vel også vel meget — af forskelligt ekstraarbejde. Foruden arbejdet med sparekassen og foredragsforeningen deltog jeg fra 1903 for Voldum sogns vedkommende i den botanisk-topografiske undersøgelse af Danmark, som var iværksat af »Botanisk forening« i forbindelse med »Botanisk museum«, et flerårigt og ret tidskrævende arbejde. Samme efterår påtog jeg mig undervisning i tegning i en af håndværkerforeningen for Voldum og omegn oprettet teknisk aftenskole med lokale i skolen. De følgende 3 sommerferier fik jeg som følge heraf statens kursus i tegning. Det politiske røre fra 1904 vækkede min politiske interesse, og jeg sluttede mig til det radikale venstre og deltog virksomt i et arbejde for valg af en radikal folketingsmand i Hornsletkredsen. Den lille skolehave og bedstemors køkkenhave skulle jo også passes. Under al vor travlhed forsøgte vi dog ikke børnene. Om vinteren kørte vi i hjemmelavet kælke — en durkløber — på bakkerne eller spillede dukkekomedie, eller vi sad hyggeligt inde ved klaveret med børnene om os, spillede og sang eller fortalte eventyr og små historier, som navnlig Marie var glimrende til. De fulgte jo også ofte far og mor på små traveture, især i plantagen og på bakkerne ved siden af eller nede ved bækken. Vi havde foruden hønens både kat og hund, på landet fortræffeligt selskab for børn. Marie gik altid og småsnakkede med alle dyrene, det elsker de, og de var hende meget hengiven. En dag på vej til købmanden, hørte hun pusleri og klukken bag sig, og da hun vendte sig om, så hun, at hun havde følgeskab af hunden, katten og alle hønsene, og så måtte hun jo tilbage med dem først.

Min mor i Holsted, som havde besøgt os et par gange, men efterhånden blevet noget svagelig, nød hos Mathilde og Feilberg i over 6 år et velfortjent otium efter sit lange, slidsomme liv. Mor havde sans for poesi og elskede musik og sang, var musikalsk, havde også let til smil og latter, men var noget præget af de sorgens og modgangens stunder i forbindelse med besvær og bekymringer i sit store virke, som hun med den store børneflokk, hvoraf 5 døde, havde måttet kæmpe sig igennem. Engang i Holsted, fortæller Hildur, legede familien »skrive sedler«, »og bedstemor fik en seddel med rimene: anstændig — elendig — leblig — behændig at forme et vers over, og hun digtede: Jeg sad så ene anstændig, så kom der en elendig, men så blev han leblig, jeg smed ham ud behændig — og det var meget fikst og morsomt fundet på, syntes vi.« Mor døde i Holsted 18. februar 1908 og blev begravet i sin mands grav i Odense. I »Aalborg Stiftstidende« fik hun en smuk omtale. Af en lille notitsbog, nu i Hildurs eje, hvori mor af og til indførte, hvad hun under læsning fandt værdt at erindre, skal her anføres: »Der er to slags mod, et aktivt og et passivt. — Venskab og kærlighed er kostbare som ædle stene, derfor bliver de også så ofte imiteret her i verden. — At tie og bide (bie) stiller mangan kvide. — Hvergang jeg tænkte: Jeg vil glæden eje, da var det, som den flyede mine veje. Da greb jeg tanken: Jeg vil glæden bringe, da kom den til min sjæl på englevinge.«

I skolen gik vi to lærers arbejde støt og godt, de skiftende anden-

lærere, der fik kosten hos os, var flinke. Af visitationer havde vi kun provsten et par gange, sidste gang uanmeldt. De tilsynsførende med sparekasser og tekniske skoler kom også uanmeldte og var ligeledes vel tilfredse med mit arbejde. I efteråret 1909 henad jul blev et lærerembede ledigt i Randers med tegning og sang som hovedfag. Tilskyndet af Marie og svigermor søgte jeg embedet. Jeg blev indstillet som nr. 1 og i februar 1910 kaldet af skoledirektionen (provsten formand) med tiltrædelse 1. marts. I januar måned sås det sjældne syn på aftenhimlen af en synlig komet med stor hale (c. 5 gange solskivens diameter), et pragtfuldt skue. Midt i februar i dejligt forårsvejrl med sol og lærkesang over de grønnende marker gik Marie og jeg i flere dage rundt i sognet på korte afskedsvisitter i alle gårde og huse. En komité kom med gaver (bogskab og spisebord) samt en adresse med anerkendende ord om min virksomhed i skole og kirke, underskrevet af samtlige beboere i det store skoledistrikt. Også skolébørnene kom den sidste skoledag med gave (sølv-kaffeskeer) og en mundtlig tak ved en udvalgt ordfører. I Randers havde vi lejet en 4 værelses lejlighed i Søren Møllersgade 44, 2., af en vognmand, som lørdag morgen, 26. februar, kom til Voldum og hentede alt vort flyttegods, hvorefter var gode nabo, Laurs Laursen, og hans rare og meget gæstfrie kone Stine kørte Marie og mig til Randers. Henad aften efter posttid kom bedstemor med de 4 børn: Hans, Knud, Karen Margrethe, kaldet Litten, og Viggo i præstens lukkede vogn, som pastor Götzsche, elskværdig og hjælpsom som altid, havde stillet til deres disposition.

I Randers med c. 24.000 indbyggere faldt vi alle hurtigt og godt i lave, både i hjem og skole, hvor Hans og Knud straks blev indmeldt, var jo allerede begyndt i Voldum. Dragonmusikken på torvet ved Niels Ebbesen var nyt for børnene ligesom hele købstadlivet. Men de elskede at komme ud på bakkerne med kælk om vinteren og om sommeren i de smukke anlæg »Vester Altan« lige over for vor lejlighed og Skovbakken med promenademusik eller på fodtur med far og mor til det herlige »Fladbro« med beplantede bakkedrag omkring Nørreåens udløb i Gudenå, 4—5 km fra byen. Sommerferier og juleferier tilbragte vi alle i Voldum hos bedstemor, som ofte på en weekend gæstede os i Randers. 1912 byggede vi et stort, rummeligt hus i Østervang bag Skovbakken, og svigermor opgav da, 65 år gammel, sit brevsamlerarbejde og flyttede til os. Vi nød nu her og senere på Hadsundvej fra efteråret 1917, da dvrtiden under den første verdenskrig, som vi ikke fik tilstrækkelig dækning for, tvang os til at sælge vort hus, godt af det daglige samvær gennem næsten 9 år, hvor den rare, livlige bedstemor var til megen hjælp for Marie og udøvede en god indflydelse på børnene, som elskede hende, og i hvis varetægt vi med trykthed efterlod dem, når vi var på rejse til slægt og venner. En svigermor kan være til megen velsignelse i et hjem. I november 1912 deltog Harald og jeg i et mindemøde i Skelund for gamle højskoleelever fra forskellige årgange. Ved de mange deltageres fællespisning udtaltes mange gode, rosende ord om far og mor. Året efter, i sommerferien, tog jeg Hans og Knud med på en uges fodtur,

først til Mariager, derfra over Hohøj til Assens og cementfabrikkerne, hvor vi besøgte virksomheden. Videre med fjorddamper til Hadsund, forbi Visborggård til Skelund med besøg hos Valdemar Pedersen. Fra Skelund gennem Veddam til Hurup ved Kattegat, en lille tur i Tofte skov og et kig ud i Vildmosen, så sydpå til Als og Helberskov med besøg hos mors familie. Med fiskerbåd fra Als odde til Hadsund og derfra hjem med toget. Samme efterår blev jeg for at forøge mine indtægter lærer i regning ved Randers handelsaftenskole. Året efter blev jeg deltager i et 2 ugers feriekursus i småsløjd (papir, ler o. s. v.) i København, boede i Holte hos Ludvig, hvis gode, dygtige hustru, Jenny, til hans og børnenes store sorg, som slægt og venner så oprigtigt delte, var død 1911. Fra Holte cyklede jeg hver dag til og fra kursus, og efter dettes afslutning tog jeg til Masnedsund, hvor Marie allerede en tid havde ferireet med Litten og Viggo hos Harald og Karen. Et par dage efter udbrød den første verdenskrig, og vi rejste skyndsomt hjem til bedstemor og de to større drenge. 1921 døde var kære bedstemor, 74 år gammel, under besøg hos Harald og Karen i Helsingør og blev begravet i Voldum 19. juni. Samtidig med deres uddannelse og også nogle år efter, idet de kom i stilling i eller i nærheden af Randers, dyrkede børnene sammenspil på klaver, violin, fløjte, kornet, hvori jeg deltog på cello. Det var en fornøjelig adspredelse. Men i 1930'erne fløj de endelig fra reden, Hans til Skern, Knud til Odense, Litten til Grønland og Viggo til Århus. Ved en generøs rejsegave fra Ludvig kunne Marie og jeg en uges tid 1923 foretage en Harzrejse, en interessant oplevelse. For et par hundrede kroner købte og brugte vi millioner af tyske mark. 1925 fejrede vi i vort hjem et beskedent sølvbryllupsgilde i samvær med Harald og Karen, svoger Bach og Susanne og Valborg samt vore fire børn. I 10 år fra 1928 var Marie og jeg sejlere og foretog hver sommer mange herlige fjordture og i sommerferierne langture i de danske farvande, men forbindelsen med de kære slægtninge blev dog holdt vedlige ved gensidige besøg. Allerede 1926 gik vor kære svoger Feilberg i Holsted pludselig bort (hjerteslag). 1933 døde den gode og hjælpsomme broder Carl. Valborgs utrolige energi og anstrengende arbejdsiver og ofte lange, trættende ferierejser nedbrød efterhånden hendes helbred, så hun i begyndelsen af 1930'erne måtte tage afsked, og 1935 døde hun. Hendes kolleger ved skolen v. Nyboder gav hende i lærerbladet en smuk omtale. 1939, d. 28. januar, fejrede vi sammen med et par af Feilbergslægten Mathildes 75 års fødselsdag ved et fornøjeligt gilde hos hendes datter Hildur i København, men hun var da meget svækket, og om sommeren døde hun på hospital i København og begravedes i Holsted. 2 år før havde jeg taget afsked fra min 46-årige lærergerning, og vi var flyttet til Århus. Samtidig vendte Litten hjem fra Grønland, og i vort nye hjem, nu på Skernvej, har vi ofte haft den store glæde af vore kære børns, børnebørns, slægt og venners besøg i ferier og på festdage. Og så måtte vi igennem endnu en verdenskrig med tysk besættelse af landet, uhyggelig og forbryderisk som alle krige. — I 1947 i februar døde vor kære, gode broder Ludvig i sit hjem i »Home«.

84 år gammel, og begravedes på Søllerød kirkegård, hvor han for over 35 år tilbage havde jordfæstet sin kære hustru Jenny. Som lærer på Abed folkehøjskole på Lolland efter forudgående hus- og hjælpelærer-virksomhed, henh. hos Blach, Tostrupgård ved Hadsten, og i Bælum skole n. f. Skelund, får han i skolens årsberetning 1886—87 følgende omtale: »Lærer L. Hammer har holdt et meget godt foredrag om Sønderjylland« — og: »han var livlig og energisk, en alsidig duelig lærer og ordfører og en virksom patriot.« Fra sit hjem gennem 44 år i »Home«, som han byggede 1903 i Dronninggårds villakvarter, Holte, udsendte han mange skrifter, romaner og noveller, både i bogform og i blade og tidsskrifter. I »Politiken«s litteraturhåndbog skrives: »Ludvig Hammer, f. 16. januar 1863 i Skelund, søn af højskoleforstander Jacob H. — Tog lærereksamen og var derefter 1883—86 højskolelærer. Studerede sprog i København. Eksamen i fransk, engelsk og latin og statskursus i dansk og oldnordisk. Underviste 1886—1928 i københavnske skoler og iværksatte en korrespondance mellem 315 danske og svenske skolefolk. Har været 30 gange i Sverige, på stipendierejser til Tyskland, Schweiz og Østrig og boet 4 vintre i Italien. Udgav 1902 Menneskelegemet og dets hygiejne (til skolebrug). 1906 Under hjemmets åg. 1909 digtsamlingen Livsvejen. 1911 Lucie Hjelm, oversat til svensk 1912. S. å. Friedemanns gode engel. 1913 Den uskrevne lov. 1914 Tove Palm. 1915 Vårtid. 1916 Det hele blod. 1917 Den nye dag. 1918 De landflygtige. 1919 Sønnen fra Poppelhøj. 1920 I havn. 1922 I høst. 1928 På livets tærskel.« 80 år gl. og ligeledes efter sin død fik han smuk omtale i bladene.

Og så slutter vi disse optegnelser af vore personlige minder fra Skelund og Voldum og fra Randers og Århus gennem 70 år og af vore forslægters historie i henimod 5 århundreder og i større træk vore søskendes livshistorie. Mit 5-årige arbejde dermed har været mig en rig kilde til kundskab, berigelse og glæde, og det er mit håb og tro, at det samme udbytte vil blive den læser til del, som med virkelig interesse vil få tid og energi til at fordybe sig i vor »Slægt og minder«.

*»Din egen dag er kort, men slægtens lang,
læg øret ydmygt til dens rod forneden:
Artusind' toner op i gråd og sang,
mens toppen suser imod evigheden!«*

(Jeppe Aakjær.)